

ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ

ΠΛΑΤΩΝ

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟΝ
ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ

ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ ΚΑΤΑ ΜΗΝΑ

ΤΟΜΟΣ Ε΄.—ΤΕΥΧΟΣ Α΄. καὶ Β΄.

Ὅσα ἔστι περὶ τοῦ Ἀν. Θεοτόκου ἄνθρωπος
βουλόμενα ἢ περὶ παιδείας καὶ αὐτοῦ καὶ
τῶν αὐτοῦ οὐκίων. (Πλάτ. Θιάγης.)

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΝΩΣΕΩΣ

10 — ΟΔΟΣ ΟΜΗΡΟΥ — 10

1883

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΝ ΤΩ Α΄ ΚΑΙ Β΄ ΤΕΥΧΕΙ

ΕΓΚΥΚΛΙΟΣ τοῦ Διοικ. Συμβουλίου περὶ τοῦ «Πλάτωνος» (σελ. 2-5).
ΙΓΝ. ΜΟΣΧΑΚΗ Γρηγόριος ὁ Νανζιανζηνὸς ὡς ῥήτωρ ἐκκλησιαστι-
κός (σελ. 6—43).

Μ. ΔΗΜΙΤΣΑ Περί τῆς ἀξίας καὶ δυνάμεως τῆς κλασικῆς παιδείας
(συνέχεια καὶ τέλος σελ. 43—59).

Ν. ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΥ Παιδαγωγικὰ σταχυολογήματα—Α΄ περὶ ἐκπαιδεί-
σεως ἐν γένει (σελ. 60—64).

ΠΡΑΚΤΙΚΑ τῶν παιδαγωγικῶν συζητήσεων ἐν ταῖς εἰδικαῖς συνελεύσεσι
τοῦ Συλλόγου (σελ. 65—78).

ΑΠΟΓΡΑΦΙΚΟΙ ΠΙΝΑΚΕΣ μέσης ἐκπαιδεύσεως ἐκ τοῦ ὑπουργείου τῆς
Παιδείας (σελ. 79—80).

ΠΛΑΤΩΝ

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΘΑΙΚΩΝ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΩΝ

ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ ΚΑΤΑ ΜΗΝΑ

ΤΟΜΟΣ Β΄.—ΤΕΥΧΟΣ Α΄ ΚΑΙ Β΄.

Οὗτος ἔστι περὶ τοῦ ἀνθιπότερου ἄλφρων
ἐκτελεσμένο ἢ περὶ παιδείας καὶ αὐτῶν καὶ
τῶν ἀπὸ αὐτῶν ἀκρίβων. (Πλάτ. Θεάγης.)

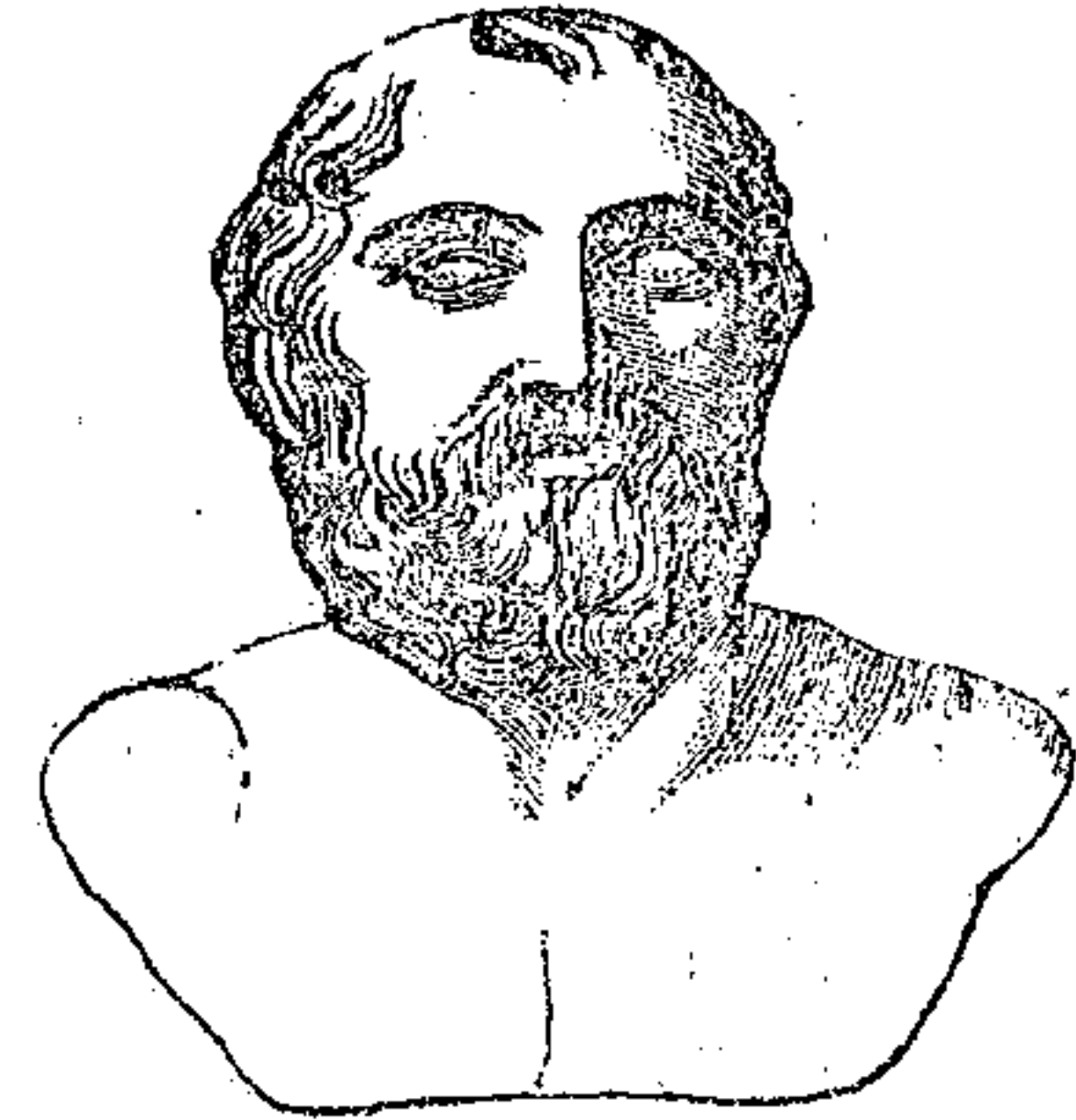
ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΝΩΣΕΩΣ

10 — ΟΔΟΣ ΟΜΗΡΟΥ — 10

1882

Ἡ ἐπὶ τῆς ἐκδόσεως τοῦ «Πλάτωνος» ἐποπτεία ἀνετέθη ὑπὸ τοῦ
Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῖς ἐταίροις κ.κ. Ἀριστ. Σπαθᾶκη, Ν. Χαλκιο-
πούλῳ, καὶ Ἰω. Ἀργυριᾶδῃ.

ΠΛΑΤΩΝ

ΤΟΜΟΣ Ε΄	ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ ΚΑΙ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1882	ΤΕΥΧ. Α΄ ΚΑΙ Β΄
----------	-------------------------------	-----------------

Ἀριθμ. 47.

ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ

ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΑΠΑΝΤΑΧΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΑΣ ΚΑΙ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΥΣ

Ἀξιότιμοι συνάδελφοι,

Τὸ διοικητικὸν συμβούλιον τοῦ ἐν Ἀθήναις διδασκαλικοῦ συλλόγου ἅμα ἀναλαβὸν τὴν ὑψηλὴν αὐτοῦ ὑπηρεσίαν πρῶτον καὶ καθήκον ἐθεώρησε νὰ ἔλθῃ εἰς ἐπικοινωνίαν μετὰ τῶν ἀπανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος, τῆς τε ἐλευθέρης καὶ τῆς δούλης,

δισπαρμένων συναδέλφων, τῶν ἐν τῷ αὐτῷ πνευματικῷ ἀγρῷ ἐργαζομένων.

Δὲν ἀγνοεῖτε, κύριοι, ὅτι ὁ ἀγὼν, εἰς ὃν ἔταξεν ἡμᾶς ἡ θεία πρόνοια, εἶνε ὁ ὕψιστος πάντων τῶν ἀγῶνων ὡς ἀποβλέπων εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὴν μόρφωσιν τοῦ εὐγενεστέρου τῶν θείων δημιουργημάτων· ἀλλ' ὡς πάντες οἱ ἀγῶνες, οὕτω καὶ ὁ ἡμέτερος, ὅπως εὐδοκιμήσῃ, ἔχει χρεῖαν τῆς κοινῆς συνεργασίας καὶ συμπράξεως, ἥτις προϋποτίθῃσιν τὴν ἀμοιβαίαν συνεννόησιν καὶ ὁμοφροσύνην.

Τούτου ἕνεκα συνέστη ἀπὸ δεκαετίας ἐν Ἀθήναις ὁ ἡμέτερος διδασκαλικὸς σύλλογος, ὅστις ἐν τῷ προγράμματι αὐτοῦ πρῶτον σκοπὸν ἀνέγραψε τὴν ἐπίτευξιν τοῦ πνευματικοῦ συνδέσμου τῶν ἀπανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος, ἐλευθέρας τε καὶ δούλης, δισπαρμένων καθηγητῶν καὶ διδασκάλων. Πρὸς ἐπίτευξιν δὲ τοῦ σκοποῦ τούτου διατηρεῖ ὁ Σύλλογος ἴδιον περιοδικὸν σύγγραμμα, τὸν «Πλάτωνα» δι' οὗ καθίστανται εἰς πάντας γνωσταὶ πᾶσαι αἱ ἐργασίαι αὐτοῦ, καὶ ἐν ᾧ ἀποταμιεύονται πᾶσαι αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὰ διάφορα ἀντικείμενα τῆς μέσης καὶ κατωτέρας παιδείας μελέται καὶ συζητήσεις, ἐξ ὧν μέλλει νὰ ἐπιχυθῇ ἀρκετὸν φῶς εἰς τὴν μεταρρύθμισιν καὶ βελτίωσιν τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ἡμῶν συστήματος, ἐξ οὗ μάλιστα ἐξαρτᾶται ἡ εὐδαιμονία τοῦ ἡμετέρου ἔθνους.

Ἐπιθυμοῦντες, ὅπως τὸ ὁρατὸν τοῦτο κέντρον τῆς πνευματικῆς τῶν διδασκάλων καὶ καθηγητῶν κοινωνίας, τοῦτ' ἐστὶ τὸν Διδασκαλικὸν Σύλλογον μετὰ τοῦ ὀργάνου αὐτοῦ, τοῦ «Πλάτωνος», μὴ μόνον διατηρήσωμεν ἀλλὰ καὶ προαγάγωμεν, ἐξαιτούμεθα πρὸς τὴν ὕλικὴν ὁμῶν συνδρομῇ καὶ τὴν ἠθικῇ.

Καὶ δὴ Α') παρακελεύομεν, ὅπως ἕκαστος ὑμῶν, ἐν οἷαδήποτε γωνίᾳ γῆς Ἑλληνικῆς καὶ ἂν ἐργάζεται, πέμπῃ εἰς τὸν Σύλλογον τὰ ἐκ τῆς πολυετοῦς αὐτοῦ διδασκαλίας διδακτικὰ πορίσματα, τὰ ἀναφερόμενα εἰς τε τὴν ὕλην καὶ εἰς τὸ εἶδος τῆς ἑαυτοῦ διδασκαλίας, ἵνα ταῦτα δημοσιευθῶσιν ἐν τῷ «Πλάτωνα» πρὸς γνῶσιν καὶ ὠφέλειον πάντων.

Β') Παρακαλοῦμεν, ὅπως οἱ ἕκασταχοῦ τῆς Ἑλλάδος δισπαρμένοι καθηγηταὶ καὶ διδάσκαλοι περισυναγάγωσι τὰ γλωσσικὰ ιδιώματα τοῦ ἐν ᾧ διδάσκουσι τόπου, τὰ ἥθη καὶ ἔθιμα αὐτοῦ, τοὺς μύθους καὶ τὰς παροιμίας, τὰς ἀρχαίας ἐπιγραφὰς καὶ καθόλου πᾶν ὅ,τι ἑλληνικὸν ἢ ἑλληνοπρεπὲς διεσώθῃ ἀπὸ τοῦ ἐθνικοῦ κατακλισμοῦ. Ἡ συλλογὴ τοιαύτης ὕλης, μελλούσης νὰ χρησιμεύσῃ εἰς ἀκριβεστέραν γνῶσιν σύμπαντος τοῦ ἑλληνικοῦ βίου, εἰς διαρρύθμισιν τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν γλώσσης καὶ εἰς εὕρεσιν τοῦ δεσμοῦ, τοῦ συνδέοντος τὴν ἀρχαίαν μετὰ τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, παρακαλοῦμεν, ὅπως ἀποσταλῇ εἰς τὸν σύλλογον πρὸς δημοσίευσιν ἐν τῷ «Πλάτωνα».

Γ') Παρακαλοῦμεν τοὺς ἐν τῇ δούλῃ Ἑλλάδι διδάσκοντας, ὅπως πέμπωσιν εἰς τὸν ἡμέτερον Σύλλογον στατιστικὰς τῶν διὰφόρων σχολείων τῆς ἐν ᾗ διδάσκουσι περιφερείας. Ἐκ τῶν στατιστικῶν δὲ τούτων θέλει γείνει γνωστὸν ποῦ τῆς ἑλληνικῆς γῆς ὑπάρχουσι καὶ ποῦ δὲν ὑπάρχουσι σχολεῖα, καὶ ποῦ τὰ ὑπάρχοντα χρήζουσι καὶ ποῦ δὲν χρήζουσιν βοήθειας. Αἱ στατιστικαὶ αὗται καταχωριζόμεναι ἐν τῷ τοῦ Συλλόγου περιοδικῷ θέλουσι χρησιμεύειν μεγάλως εἰς τὸν μέλλοντα νὰ συγγράψῃ τὴν ἱστορίαν τῶν ἐν Ἑλλάδι σχολείων.

Πεποιθότες, ὅτι ἕκαστος ὑμῶν πρὸς τὸ ὕλικῳ ἔρᾳν θέλει συνεισφέρει καὶ τὸν ἠθικὸν πρὸς ὑποστήριξιν τοῦ μόνου ἐν Ἑλλάδι διδασκαλικοῦ κέντρου, διατελοῦμεν μετὰ τῆς προσηκούσης ὑπολήψεως:

Ὁ Πρόεδρος

Ν. Α. ΧΑΛΚΙΟΠΟΥΛΟΣ

Οἱ Σύμβουλοι

Ἀρ. Σπυριάδης

Ἰω. Ἀργυριάδης

Γ. Α. Παπαδασιλείου

Ἀχ. Γρηγοριανόπουλος

Γεώργ. Μανούσος

Ν. Ἀναστασίου

Ἀθ. Λέων

Ὁ Γεν. Γραμματεὺς

Γ. Ι. ΔΕΡΒΟΣ

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΣ¹ΩΣ ΡΗΤΩΡ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΣ²

“Οτι ἡ μελέτη τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας εἶναι χρησιμωτάτη καὶ ἀναπόφευκτος καὶ εἰς πάντας μὲν τοὺς θεολογοῦντας, ἰδίᾳ ὁμῶς εἰς τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ρήτορας, τοῦτο, φρονῶ, δὲν ἔχει χρεῖαν ἀποδείξεως. Οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας πρόκεινται εἰς τὸν ἐκκλησιαστικὸν ρήτορα πηγὴ πλουσία θεολογικῶν γνώσεων καὶ ρητορείας. Ὁ ρήτωρ δὲ ἐκκλησιαστικὸς πρέπει νὰ ᾔηται θεολόγος· ἄνευ ἀκριβοῦς γνώσεως τῆς θεολογίας ἡ ρητορεία οὐδέποτε ἵσταται ἀκλόνητος, στερεῖται τοῦ κυριωτάτου ἐρείσματος, τῆς πεποιθήσεως, ἣν μόνον γνώσις ἀκριβοῦς παντός τοῦ περιεχομένου τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας παρέχει, στερεῖται τῆς δυνάμεως τοῦ πείθειν, διότι ἄνευ ἀκριβοῦς θεολογικῆς παιδείας ἡ πειθὼ μένει τι ἀσταθές καὶ κυμαινόμενον. Ἀλλ’ οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας συντέμνουσι πολὺ τὴν ὁδὸν ταύτην. Οὐδεμίᾳ σχεδὸν ὑπάρχει χριστιανικὴ διδασκαλία, ἣν οὗτος ἢ ἐκεῖνος ὁ πατὴρ τῆς Ἐκκλησίας δὲν ἐκπραγματεύθη μετ’ ἐμβριθείας.² Ἀνὲν ταῖς λοιπαῖς ἐπιστή-

¹ Περὶ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ ἴδε: Baudouin, Vie de saint Grégoire de Nazianze, Lyon, 1827. A. Benoît, Vie de saint Grégoire de Nazianze, Paris, 1877. A. Courcier, La vie et les poésies de saint Grégoire de Nazianze, Paris, 1858. B. Wilmann, Gregorius von Nazianz, Gotha, 1866. H. Weßels, die Grossen Cappadocier, Braunsberg, 1872. Villemain, tableau de l’éloquence chrétienne au IVe siècle, Paris, 1870. Dabas, La femme du quatrième siècle dans les poésies de saint Grégoire de Nazianz, Bordeaux, 1868. K. Κονταγόρου, Φιλολογικὴ καὶ κριτικὴ ἱστορία τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, Β’ 532-601.

² Οὐδὲ πρόβατον νοοῦμεν νὰ μειώσωμεν ἐν ταῦθα τὴν ἐξοχὸν ἀξίαν τῆς νεωτέρας θεολογίας, ἣν δ’ ἀγνοῶν ἐπ’ οὐδενὶ λόγῳ δύναται νὰ φέρῃ τὸ ὄνομα τοῦ θεολόγου, ἐν τῇ κυρίᾳ τῆς δέξεως ἐκβολῇ. Ὑποχρηζόμεθα ἀπλῶς ἐν ταῦθα, καὶ νομίζομεν

μαῖς ἀπαιτεῖται ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ μόνον δεξιότητα, ἵνα τις διαπραγματευθῇ τὰ δυσχερέστατα τῶν ζητημάτων, ἐν τῇ χριστιανικῇ ἐπιστήμῃ ἐκεῖνος μάλιστα ἐπιγινώσκει, ὅστις οὐ μόνον ἐμβριθῶς σκέπτεται, ἀλλὰ καὶ βαθέως αἰσθάνεται. Ἀλλ’ οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἦσαν ἄνδρες πλήρεις ἱεροῦ ἐνθουσιασμοῦ, ἐγγύτατα δ’ εὐρισκόμενοι τοῖς ἀποστολικοῖς χρόνοις, διεκρίνοντο ἐπὶ ἀγνότητι βίου, καί, ὅσον ἐφικτὸν τῷ ἀνθρώπῳ, διεισέδυσαν εἰς τὸν νοῦν τῶν χριστιανικῶν μυστηρίων καὶ ὡς οἶόν τε σαφῶς καὶ εὐκρινῶς αὐτὰ παρέστησαν. Ἡ μελέτη αὐτῶν ἀποβαίνει ἄρα πηγὴ ἀφθονος γνώσεων θεολογικῶν καὶ χαισθήματος θρησκευτικοῦ εἰς τὸν ἐκκλησιαστικὸν ρήτορα.

Ἐν τῇ ἠθικῇ μάλιστα καταφαίνεται ἡ χρησιμότης τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἠθικὴ αὐτῶν ἦτο κατ’ ἐξοχὴν φυσικὴ καὶ ἀπλή· δὲν ἦτο προῖον ἀκαδημαϊκῶν καὶ σχολαστικῶν συζητήσεων· τότε συνεζήτουν ὀλιγώτερον περὶ ἠθικῆς, τότε ὑπῆρχε μείζων πραγματικὴ ἀγιότης, τότε ἐπικράτει ἀληθὲς εὐαγγελικὸν φρόνημα· διότι ἦτο ἡ ἡρωϊκὴ τοῦ χριστιανισμοῦ ἐποχὴ. Καθὼς ἡ ἐρόσος τῆς πρωίας παρέχει, ἰδιάζουσαν χάριν εἰς τοὺς ὠρίμους καρπούς, οὕτω καὶ ἐπὶ τῆς ἠθικῆς τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἐπικάθηται χάρις ἐξαιρετικὴ. «Ἐπειδὴ, λέγει ὁ Bossuet, ἐτρέφοντο ὑπὸ τῆς καθαρᾶς τροφῆς τῆς θρησκείας, ἦσαν δὲ πλήρεις τοῦ ἀρχαίου πνεύματος, ὅπερ ἐγγύτεραν καὶ ἀφθονώτερον ἤντλουν ἐξ αὐτῆς τῆς πηγῆς, πᾶν ὅ,τι λέγουσι, πᾶν ὅ,τι ἐκ τῆς καρδίας αὐτῶν ἀπορρέει, εἶναι πολλῶν ὁρεπτικώτερον καὶ ἰσχυρότερον ἢ ὅ,τι μετὰ κόπου πολλοῦ διερευνᾶται καὶ μελετᾶται.»¹ Ἐπειτα ἡ ἠθικὴ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἀπορρέει ἀμέσως ἐκ τοῦ δόγματος, πίστις καὶ πράξις δὲν εἶναι παρ’ αὐτοῖς διάφορα, ἡ ἠθικὴ εἶναι μέρος τοῦ δόγματος, εἶναι τὸ δόγμα εἰς πρᾶξιν μεταβεβλημμένον, εἶναι θεία ὡς τὸ δόγμα· διὰ τοῦτο ἡ

μετὰ λόγου, ὅτι οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὸν Ἕλληνα μάλιστα θεολόγον καὶ ἰδιαζόντως εἰς τὸν ἐκκλησιαστικὸν ρήτορα εἶναι τι ἀναπόφευκτον καὶ ὑπὸ πᾶσαν ἐποψὴν χρησιμωτάτον.

¹ Défense de la tradition et de saints Pères, IV. liv. ch. XVIII.

ἠθικῇ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας περικλείει ἐν ἑαυτῇ τοιαύτην πειθοῦς δύναμιν, ἐνεργεῖ ἰσχυρῶς ἐπὶ τὰ πνεύματα, διότι διπιστεύων δὲν δύναται ν' ἀδιαφορῇ πρὸς τὰ ἔργα, διότι τὸ μὴ πράττειν συμφώνως πρὸς τὴν πίστιν εἶναι ἀπάτη, ἐν συνειδήσει ἄρνησις τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Εὐαγγελίου αὐτοῦ. Ἡ ἠθικὴ ἀποχωριζομένη τοῦ δόγματος, ἥτοι τοῦ Θεοῦ, ἀποβαίνει φιλοσοφική, ἀνθρωπίνη, μένει ψυχρὰ καὶ κενή, στερεῖται παντὸς χρίσματος καὶ κύρους, διότι ἀπλῶς ἀνθρώπινα ἐλατήρια ἐλάχιστα ἀνυψοῦσι καὶ ἐνθουσιῶσιν. Εἰς Σενέκας δύναται νὰ ἐξαντλήσῃ πάντα τὰ ἐκ τοῦ λόγου ἐπιχειρήματα, ἵνα συστήσῃ ὑπομονὴν καὶ θάρρος ἐν τῇ δυστυχίᾳ, ἀλλὰ τί εἶναι τὰ ἐπιχειρήματα ταῦτα παραβαλλόμενα πρὸς ἐκεῖνα, ἅτινα ἀμέσως ἀπορρέουσιν ἐκ τοῦ Σωτῆρος ταπεινωμένου καὶ πάσχοντος! Ἀλλὰ μὴ νομίσῃ τις ὅτι οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας δὲν ἐποιήσαντο ἐν τῇ ἠθικῇ χρῆσιν τῶν ἐκ τοῦ λόγου ἐπιχειρημάτων· ἀνωμολόγουν τοῦναντίον ὅτι ἡ ἠθικὴ μόνον ὅταν στηρίζεται ἀμέσως ἐπὶ τοῦ δόγματος φέρει ἐν ἑαυτῇ ἀκαταγώνιστον δύναμιν, ὅτι ἐνταῦθα μὲν κεῖται τὸ ἐλατήριο τοῦ ποιεῖν, ἐν δὲ τοῖς ἐκ τοῦ λόγου ἐπιχειρήμασιν ἡ δύναμις τῆς πειθοῦς. Ἡ ἠθικὴ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας διακρίνεται ὡσαύτως δι' ὅπερ φέρει χρίσμα τῆς ἀγάπης, ἰσχύει περὶ αὐτῶν λεγόμενον τὸ τῆς Γραφῆς· «Ἐκ τοῦ περισσεύματος τῆς καρδίας τὸ στόμα λαλεῖ» (Ματθ. 16' 34)· ἡ ἀφελὴς αὐτῶν καρδία ἀσχολεῖται μᾶλλον περὶ αἰσθήματα ἢ περὶ ιδέας, ἡ μᾶλλον αἱ ιδέαι αὐτῶν εἶναι καὶ αἰσθήματα, δὲν ἐκφράζουσιν τὰς ιδέας αὐτῶν ψυχρὰς καὶ ξηρὰς, ἔρχονται εἰς ἄμεσον μετὰ τοῦ ἀκροατοῦ συνάφειαν καὶ αἰσθάνονται τοὺς παλμοὺς τῆς καρδίας αὐτοῦ. Ἐνῶ ἕξοχος ἠθικολόγος διὰ λέξεων λαμπρῶν λαλεῖ πρὸς τὸν νοῦν, οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἀποτείνονται πρὸς τὴν καρδίαν· ἐκεῖ λαλεῖ ἐπιστήμων καὶ ἀκαδημαϊκός, ἐνταῦθα πατήρ· ἐκεῖ εἶναι ἀρχαὶ ἐν τάξει καὶ μεθόδῳ ἐκτεθειμένοι, ἐνταῦθα ἀρχαί, στερούμεναι ἴσως τάξεως καὶ συστηματοποιήσεως ἐπιστημονικῆς, ἀλλ' ἔχουσιν οὐκ οἶδ' ὅ,τι ἐπαγωγὴν καὶ τερπνόν.

Τί δὲ νῦν εἰπώμεν περὶ τῆς ρητορείας τῶν πατέρων τῆς Ἐκ-

κλησίας; Πῶς ἔμελλον οἱ ἄνδρες οὗτοι νὰ μὴ ᾔναι εὐγλωττοι; Εἶχον ἐκπαιδευθῇ κατὰ τὸ πλεῖστον ἐν τῷ ἐθνισμῷ, ἐγίνωσκον ἄριστα τὴν ἐθνικὴν τέχνην καὶ φιλολογίαν, ἐποιοῦντο αὐτῶν χρῆσιν εὐχερεστάτην, διέβλεπον ὡς χριστιανοὶ τὰς προλήψεις καὶ πλάνας τῶν ἐθνικῶν καὶ ἐπιτυχῶς ἐπηνώρθουν αὐτάς. Πῶς ἔμελλον οἱ ἄνδρες οὗτοι νὰ μὴ ᾔναι εὐγλωττοι; Οὐ μόνον ἐγίνωσκον τὴν χριστιανικὴν ἀλήθειαν δι' ἑαυτούς, ἀλλὰ καὶ ᾔσαν ἐντεταλμένοι νὰ κηρύξωσιν αὐτὴν εἰς τοὺς ἀγνοοῦντας, ἐντεῦθεν δὲ ἡ ἐνάργεια τῶν ἐννοιῶν, τὸ ὕψος τῶν αἰσθημάτων, ἡ δύναμις τοῦ λόγου. Πῶς ἔμελλον οἱ ἄνδρες οὗτοι νὰ μὴ ᾔναι εὐγλωττοι; Ἦσαν πατέρες ἐν τῇ κυρίᾳ τῆς λέξεως σημασίᾳ, ἔφερον ἐν ἑαυτοῖς σπλάγχνα πατρικά· ὁ ἐνθουσιασμός ἐκεῖνος, ἡ ἀκατάβλητος ἐνεργητικότης, ἡ ἀφοσίωσις καὶ εἰλικρινὴς ἀγάπη πρὸς τοὺς πεπλανημένους καὶ ἀπωλωλότας, πρὸς πάντας ἀνελαιρέτως καὶ πρὸς τὴν κοινότητα ἰδίᾳ, ταῦτα δὲ εἶναι ἱκανὰ νὰ δημιουργήσωσιν ὕψος λόγου ἰσχυρόν καὶ νευρώδες; Ποῦ δύναται ἡ γλῶσσα τοῦ πάθους νὰ ᾔναι ἰσχυροτέρα ἢ παρ' ἀνδράσιν, οἵτινες οὐδένα ἡσθάνοντο φόβον πρὸ τῶν ἀνθρώπων, καὶ μετὰ παρρησίας ἐκτάκτου ἐδείκνυον εἰς τοὺς μεγάλους τῆς γῆς τὸ μέγεθος τῆς κακίας αὐτῶν; Ποῦ δύναται ἡ γλῶσσα νὰ ᾔναι τερπνοτέρα καὶ ἁρμονικωτέρα ἢ παρ' ἀνδράσιν, οἵτινες μετὰ τῆς μεγάλης αὐστηρότητος ἔτι μείζονα συνέδεον ἐπιείκειαν; Πῶς ἔμελλον οἱ ἄνδρες οὗτοι νὰ μὴ ᾔναι εὐγλωττοι; Ἐκήρυσσον Θεὸν θνήσκοντα, ἐλάλουν πρὸς ψυχὰς, αἵτινες ἐσώζοντο ἐκ τῆς πλάνης καὶ τῆς κακίας· παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ρήτορσιν ἐπεκράτει ὁ θρίαμβος τῆς φύσεως, παρὰ τοῖς Πατράσιν ὁ θρίαμβος τῆς χάριτος, ἐκεῖ ἡ ρητορεία ἀνθρώπου, ἐνταῦθα ἡ γλῶσσα Θεοῦ, παρ' ᾧ πᾶν ἀληθές, ὕψηλόν καὶ ἕξοχον. Πῶς ἔμελλον οἱ ἄνδρες οὗτοι νὰ μὴ ᾔναι εὐγλωττοι, ἂν ἡ εὐγλωττία συνίσταται οὐ μόνον εἰς τὸ διδάσκειν καὶ συγκινεῖν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ἀρέσκειν; Ἐκ τοῦ θαυμαστοῦ κάλλους τοῦ ἀντικειμένου ἀνεπαισθήτως ἐμορφοῦτο γλῶσσα ωραία, ἀπλότης εὐγενῆς, οἰκειότης ἀξιέραστος· τὸ μέγεθος τῶν ἐννοιῶν συνεπήγετο τὴν μεγαλοπρέπειαν τῆς φρά-

σεως, τὸ ὕψος τῶν αἰσθημάτων ἐπέχεεν ἐπὶ τοὺς λόγους αὐτῶν, κάλλος ἀπαράμιλλον, κύρος ἱερὸν.

Ἀναντίρρητον ἄρα, ὅτι οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας εἶναι πολὺτιμον κειμήλιον εἰς τὸν ἐκκλησιαστικὸν ρήτορα. Τίς δ' ἀγνοεῖ ὅτι πάντες πασῶν τῶν ἐκκλησιῶν οἱ ρήτορες ἐμορφώθησαν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀμέσως ἢ ἐμμέσως ἐν τῇ ρητορικῇ σχολῇ τῶν πατέρων, τῆς Ἐκκλησίας; Ἴνα παραλίπωμεν τοὺς λοιπούς, τίς ἀγνοεῖ ὅτι ὁ Bossuet, ὁ Bourdaloue, ὁ Massillon συχνότατα ἀναφέρουσι τοὺς πατέρας τῆς Ἐκκλησίας ἐν ταῖς λόγοις αὐτῶν καὶ ὠραιότατα μέρη τῶν λόγων τούτων ὀφείλουσιν εἰς τὴν ἀπομίμησιν τούτου ἢ ἐκείνου τοῦ πατρὸς τῆς Ἐκκλησίας; Ἡ σημάσιαν τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας διὰ τὸν ἐκκλησιαστικὸν ρήτορα ὑποδεικνύων ὁ Maury ἐν τῇ ρητορικῇ τοῦ ἁμβωνος ἀναφωνεῖ: «Χριστιανοὶ ρήτορες! εἰσθε οἱ διάκονοι τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ· ὀφείλετε ἄρα νὰ λαμβάνητε ἐκ τῶν ἱερῶν βιβλίων τὴν οὐσίαν τῶν λόγων ὑμῶν, καὶ νὰ λαλήτε συνήθως τὴν γλῶσσαν τοῦ ἀοράτου ρήτορος, ὃν ἀναπαριστᾶτε. Ἡ ἀγία Γραφή, ἥτις πρέπει νὰ ᾔηται ἡ ψυχὴ τῆς ρητορείας ὑμῶν, δὲν ἀρκεῖ εἰς τὴν ὑμετέραν διακονίαν, ἀν εἰς τὴν ζῶσαν ταύτην πηγὴν τῆς Γραφῆς δὲν προσθέσητε καὶ τὴν βαθεῖαν γνῶσιν τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἠθικῆς τοῦ χριστιανισμοῦ, οὗτινος ἡ διδασκαλία εὐρίσκεται συμπληρωμένη ἐν τῇ παραδόσει τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας.»²

Ἀλλὰ θὰ ἠπατᾶτο ὁ νομίζων ὅτι πάντες ἀνεξαιρέτως οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας εἶναι καὶ ρήτορες καὶ ὅτι πάντας ἀνεξαιρέτως ὀφείλει ὁ ἐκκλησιαστικὸς ρήτωρ νὰ μελετᾷ καὶ ἀπομιμῇται. Ὅχι· ρήτορες ἐκ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ὀλίγιστοι καὶ αὐτῶν δὲ τῶν ὀλιγίστων ἡ ρητορεία δὲν ἐκφαίνεται ἐν πᾶσιν αὐτῶν τοῖς λόγοις· τινὲς μόνον ἢ ἐλάχιστοι τῶν λόγων αὐτῶν δύνανται νὰ ταχθῶσιν εἰς τὰ ἔξοχα ρητορικὰ καλ-

¹ Ἰδε Maury, Eloquence de la chaire, σ. 398 καὶ Nourrisson, Les pères de l'église latine, ἐν τῇ εἰσαγωγῇ.

² Maury αὐτ. σ. 392.

λιτεχνήματα. Οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἦσαν μὲν ἔξοχοι κατὰ τὸν βίον καὶ τὴν ἀγνότητα, οὐχὶ ὁμῶς διὰ τοῦτο καὶ ρήτορες· κατώρθωσαν πολλὰ καὶ μεγάλα, ἀλλὰ καὶ δὲν ἔγραψαν διὰ τοῦτο μόνον ὠραῖα· ἐνόουν νὰ λαλήσωσιν ἐπιτυχῶς πρὸς τὸν Θεόν, οὐχὶ ὁμῶς πάντοτε καὶ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους. Κατὰ ταῦτα ὁ ἐκκλησιαστικὸς ρήτωρ πρέπει νὰ ἐκλέγῃ οὐ μόνον ἐκ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν λόγων αὐτῶν. Δύναται πατήρ τις νὰ κατέχῃ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Ἐκκλησίας θέσιν ἐπιφανῇ εἴτε διὰ τοῦ βίου εἴτε διὰ τῆς λοιπῆς αὐτοῦ ἐνεργείας· ἀλλ' ἂν δὲν προσφέρῃ τι ἔκτακτον ἐν τῇ ρητορείᾳ, δὲν δύναται νὰ προβληθῇ εἰς τὸν ἐκκλησιαστικὸν ρήτορα ὡς ἀντικείμενον ἰδίᾳς μελέτης ἄξιον. Διὸ δικαίως προστίθουσιν, ὁ αὐτὸς Maury· τάδε: «Συνιστῶντες θερμῶς εἰς τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ρήτορας τὴν συχνὴν μελέτην τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, πόρρω ἀπέχομεν τοῦ ν' ἀπαιτήσωμεν παρὰ τῶν ἱεροκλήρων νὰ μελετῶσι πάντας ἀνεξαιρέτως· διότι οὐδ' ἅπας αὐτῶν ὁ βίος θὰ ἤρκει εἰς τοῦτο. Ὁ ἱεροκλήρυξ καλῶς μὲν θὰ πράξῃ ρίπτων βλῆμμα ἐταστικόν ἐπὶ πάντας τοὺς πατέρας, ἀλλ' ὀφείλει νὰ ἐπιστήσῃ ἰδιαζόντως τὴν προσοχὴν εἰς δύο ἢ τρεῖς ἐκ τῶν μεγάλων πατέρων, καὶ νὰ μελετᾷ τὰ ρητορικὰ αὐτῶν ἀριστουργήματα, ἐκλέγων ἐξ αὐτῶν ὡς μέλισσα ὅ,τι καλόν, ὠραῖον καὶ χρήσιμον εἰς τὸν σκοπὸν αὐτοῦ.»¹

Ὅτι ἐκ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας διακρίνονται μάλιστα ἐπὶ ρητορείᾳ οἱ Ἕλληνες πατέρες, τοῦτο κεῖται ἐκτὸς πάσης ἀμφιβολίας· ἐκ δὲ τῶν ἑλλήνων πατέρων προεξέχουσιν ἀριδύλως ὁ Ἀθανάσιος, ὁ Βασίλειος, Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς καὶ ὁ Χρυσόστομος. Τοὺς τέσσαρας τούτους πατέρας τῆς Ἐκκλησίας προτιθέμεθα νὰ ἐξετάσωμεν ὡς ρήτορας ἐκκλησιαστικοὺς καὶ χάριν μὲν εὐρυτέρου κύκλου ἀναγνωστῶν, ἰδίως ὁμῶς τῶν περὶ τὴν χριστιανικὴν ρητορείαν ἀσχολουμένων, εἰς οὓς πολλὰ πλὴς ὠφελείας πρόξενoi δύνανται ν' ἀποδώσι τοιαῦτα μελέται.

¹ Maury αὐτ. σ. 398.

Ἀρχόμεθα δὲ ἐν τῇ παρούσῃ μελέτῃ ἀπὸ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ.¹

Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς ἐγεννήθη τῷ 325 μ. χ. ἐν Ἀριανζῷ, χωρίῳ παρὰ τὴν Ναζιανζόν, χωμόπολιν τῆς δευτέρας Καππαδοκίας. Σπουδάζας δ' ἐν Ἀθήναις μετὰ τοῦ ἀχωρίστου αὐτοῦ φίλου Βασιλείου, προεχειρίσθη εἰς πρεσβύτερον τῷ 369 ὑπὸ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, ἐπισκόπου τῆς Ναζιανζοῦ, καὶ ὑπερήσπισε τὴν πίστιν τῆς Νικαίας μετὰ τῆς αὐτῆς δυνάμεως, μεθ' ἧς καὶ ὁ Βασίλειος καὶ ὁ Γρηγόριος Νύσσης. Ὁ Γρηγόριος ἐγένετο ἐπειτα διὰ τοῦ Βασιλείου ἐπίσκοπος Σασίμων, τῆς γενεθλίου τοῦ πατρὸς αὐτοῦ. Ἦλθε περὶ τὸ 371 εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἱερούργει καὶ ἐκήρυττεν ἐν τῷ ναῷ τῷ ἐπωνομαζομένῳ τῆς Ἀναστασίας, ἐγένετο μετ' οὐ πολὺ ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, παρητήθη μετ' ὀλίγας ἐβδομάδας, ἐγκατέλιπε τὴν Κωνσταντινούπολιν μετὰ τριετὴ ἐνεργὸν βίον, ἀπεχώρησεν εἰς Καππαδοκίαν ἐν τινὶ ἐξοχῇ καὶ ἀπέθανε τῷ 389 ἢ 390. Καίπερ ἀφιερῶθη εἰς τὸν θεωρητικὸν βίον, εἰλκυσθὴ ὅμως εἰς τὸν πρακτικόν. Ἐνθουσιασμός μέγας πρὸς τὸ θεῖον ἐπλήρου τὴν καρδίαν αὐτοῦ· ἀκλόνητος ἐν ταῖς πεποιθήσεσιν αὐτοῦ συνῆπτε τὸ πρᾶον μετὰ τῆς σταθερότητος· ἡ ἰσχυρὰ αὐτοῦ διάνοια ἐπειθεν, ἡ ἐξοχος αὐτοῦ ρητορεία ἐσαγήνευε. Μὴ κολακεύων τοὺς ἰσχυροὺς· ἦτο πατήρ καὶ προστάτης πάντων τῶν θλιβομένων καὶ δυστυχῶν. Εὐαίσθητος εἰς μεγάλας ἀποφάσεις, ἐδεικνύετο πρόθυμος καὶ ἐν τοῖς μικροῖς· ταπεινὸς ἐν ταῖς εὐτυχίαις, ὑπέμενε τὰς δυστυχίας μετὰ θάρρους· σπεύδων πρὸς ὅ, τι εὐγενές καὶ ἐξοχόν, ἐξέφραζε σφοδρὰ παράπονα πρὸς τὸν στενότετον αὐτοῦ φίλον Βασίλειον, ὅτι οἱ εὐσεβεῖς καὶ ἅγιοι ἄνδρες εἶναι καὶ αὐτοὶ ἄνθρωποι, καὶ ὅτι τοσοῦτον καθαρὰ φιλία δὲν ὑπῆρξεν ἀμιγῆς διαταράξεων.

Ὁ Γρηγόριος ἠκροάσατο τῶν διασημοτέρων ρητόρων ἐν Καισαρίᾳ τῆς Παλαιστίνης, Ἀλεξανδρείᾳ καὶ Ἀθήναις. «Τοσοῦτον

¹ Τὰς μελέτας ταύτας ἐλπίζομεν συν. Θεῷ ὅτι θὰ δυνηθῶμεν νὰ ἐξακολουθήσωμεν, περιλαμβάνοντες ἐν αὐταῖς τοὺς ἐπιφανεστέρους τῶν ρητόρων οὐ μόνον τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ τῶν λοιπῶν Ἐκκλησιῶν.

ὅ· ἠὺδοκίμησεν ἐν τῇ τελευταίᾳ ταύτῃ πόλει περὶ τὴν σπουδὴν τῆς φιλοσοφίας, μαθηματικῆς, ῥητορικῆς τε καὶ ποιητικῆς, ὥστε οἱ ἐκεῖ σοφοὶ παρεκάλουν αὐτὸν ἐπιμόνως ἵνα μένῃ ἐν τῇ παρ' αὐτοῖς σχολῇ δημοσίᾳ διδάσκων». ¹ Κατὰ δὲ τὸν Villemain φαίνεται μάλιστα ὅτι ὁ Γρηγόριος διέτριψεν ἐν Ἀθήναις μακρότερον τοῦ φίλου αὐτοῦ Βασιλείου, διδάξας τὴν ρητορικὴν. ² Ὁ Γρηγόριος ἠγάπα καὶ ἐκαλλιέργει κατ' ἐξοχὴν τὴν ρητορικὴν, ἐθεώρει αὐτὴν ὡς ἐν τῶν πολυτιμοτέρων λειψάνων τοῦ ἐθνισμοῦ, ὡς τὸν προσφιλέστατον συνοδὸν καὶ τὸν ἰσχυρότατον ἀντιλήπτορα ἐν τοῖς ἀγῶσιν. Οἱ ἀκροαταὶ συνέρρεον παμπληθεῖς, ἐξ ἀπωτάτων μερῶν πολλάκις, μετὰ θρησκευτικῆς εὐλαθείας καὶ προσοχῆς ἀκροώμενοι τῶν εὐγλώττων κηρυγμάτων τοῦ διαπρεποῦς τῆς Κωνσταντινουπόλεως ρήτορος καὶ ποιμενάρχου.

Οὐδεὶς σχεδὸν ὑπάρχει ἐκκλησιαστικὸς πατήρ ἢ συγγραφεύς, ὅστις δὲν θαυμάζει τὴν ρητορείαν τοῦ Γρηγορίου. Εἶναι περίεργον, ὅτι τινὲς τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας οὐδὲν θέλουσι νὰ εἰξεύρωσι περὶ ἀττικοῦ ὕφους καὶ καλλιτελείας ἐν τῷ ἐκκλησιαστικῷ λόγῳ, καὶ ὅμως ἐπαινοῦσι καὶ θαυμάζουσι τὸν ρήτορα ἐκεῖνον, ὅστις ἐν τοῖς πρώτοις μεταξὺ τῶν ἐλλήνων καὶ λατίνων ἐκκλησιαστικῶν ρητόρων ἀνέδειξε τοὺς λόγους αὐτοῦ πρότυπα ἀληθοῦς ρητορικοῦ κάλλους καὶ ἀττικῆς χάριτος καὶ εὐγλωττίας. Ὁ ἀκούων ἢ ἀναγινώσκων τοὺς λόγους τοῦ Γρηγορίου ἀδύνατον νὰ μὴ αἰσθανθῇ τὸ ἡδὺ καὶ τερπνὸν καὶ νὰ μὴ ἐλκυσθῇ ὑπὸ τοῦ κάλλους καὶ τῆς δυνάμεως τοῦ λόγου. Ἐνταῦθα ἐγκεῖται ὁ θρίαμβος τῆς ἀληθοῦς ρητορείας, τῆς ρητορείας ἐκείνης, ἥτις ἐπὶ βάσει στερεᾶς ἐδραζομένη, πόρρω ἀπέχει τῆς ἀπλῆς ρητορικῆς ἐπιδείξεως, τῆς ἐζητημένης χάριτος τοῦ λόγου.

Τὸ πρῶτον χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τοῦ ὕφους τοῦ Γρηγορίου εἶναι τὸ ὕψος, προσὸν βαθείας μελέτης τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος καὶ τῆς ἁγίας Γραφῆς. Τὸ ὑψηλὸν δὲ τοῦτο ὕψος καταφαίνεται ἰδίως ἐν τῇ ἀναπτύξει τῶν μυστηρίων, ἀτινα πραγμα-

¹ Κοντογόνητος ἐνθ' ἀνωτ. Β. σ. 633.

² Villemain ἐνθ' ἀνωτ. σ. 126.

τεύεται ὁ Γρηγόριος ἐν γλώσσῃ ἀνταξία τοῦ ὕψους τῆς ὑποθέ-
σεως. Πρὸς τοῦτοις τὸ ὕψος τοῦ Γρηγορίου διακρίνουσιν ἡ συν-
τομία καὶ ἡ ἐμβριθία. Δι' ὀλιγίστων συλλαβῶν καὶ λέξεων ἐκ-
φράζει ὁ Γρηγόριος πολλὰ, μὴ καταβλαπτούσης τῆς συντομίας
ταύτης τὴν σαφήνειαν τοῦ λόγου. Πάντοτε μένει ὁ αὐτός, εἴτε
ἐπαινῶν ἢ ψέγων, εἴτε διδάσκων ἢ πείθων· εἶναι κἀτοχος καὶ
γνώστης τῆς γλώσσης· ὅ,τι ὑπάρχει ἐν τῇ γλώσσῃ ὥραϊον καὶ
ὑψηλόν, τοῦτο μεταχειρίζεται οὐχὶ ὡς δοῦλος, ἀλλ' ὡς κύριος.
ἐντεῦθεν δὲ ἡ λεπτότης, ἡ εὐγένεια, ἡ φυσικὴ ἐκείνη χάρις ἡ
ἐπανθοῦσα ἐν τοῖς λόγοις αὐτοῦ, ἡ εὐχέρεια ἐν τῇ περιγραφῇ, ἡ
γονιμότης εἰς ἰδέας καὶ παραστάσεις, ἡ αὐστηρά τῶν ἐννοιῶν
σύνδεσις, πᾶν ὅ,τι, συντόμως εἰπεῖν, ἡ δύνατο νὰ συγκρατήσῃ
τὴν προσοχὴν τοῦ ἀκροατοῦ. Ἐν τοῖς λόγοις τοῦ Γρηγορίου
ἐκυπάρχει μυστηριώδης δύναμις, γόητρόν τι, ὅπερ οὐχὶ εὐχερῶς
δύναται πᾶς τις νὰ κατανοήσῃ. Μεταχειρίζεται δὲ ἔδῃς ὁ Γρη-
γόριος τὸν ἐπαγωγικὸν συλλογισμόν, καὶ ἀναιρῶν ἢ προσβάλ-
λων ἀγαπᾷ νὰ ρίπτῃ τὰ βέλη οὐχὶ ἀπ' εὐθείας, ἀλλ' ἐκ πλαγίου.
Τὸ ὕψος τοῦ Γρηγορίου ἡδύνατό πως νὰ παραβληθῇ πρὸς τὸ
τοῦ Ἰσοκράτους, ἂν παρὰ τῷ Ἰσοκράτει ἡ τέχνη δὲν ἦτο ὑπερά-
γαν καταφανής, ὁ ρητορικὸς κόσμος λίαν προσπεποιημένος,
ἐνῶ παρὰ τῷ Γρηγορίῳ ἡ τέχνη ὑπολανθάνει καὶ ὁ ρητορικὸς
κόσμος φέρει τι ἀνδρικόν. Τὰ πλεονεκτήματα λοιπὸν τοῦ ὕψους
τοῦ Γρηγορίου δύνανται νὰ συνοψισθῶσιν ὡς ἑξῆς, ἥτοι δύναμις
καὶ ταχύτης ἐννοιῶν, ζωηρότης αἰσθημάτων, παράστασις ποιη-
τικῇ, φαντασίᾳ ἑξοχῶς, εὐγενῆς καθόλου τῆς γλώσσης μορφῇ.
Ἀλλὰ καὶ χωλαίνει ἐν πολλοῖς τὸ ὕψος τοῦ Γρηγορίου· περίοδοι
σχοινοτενεῖς, λίαν ἐκτεταμέναι προτάσεις, πικροὶ σαρκασμοί, ἐζη-
τημένη πως γλαφυρότης καὶ οὐχὶ σπανίως τάσις πρὸς εἰρωνι-
κὰς καὶ ἐκθαμβούσας ἀντιθέσεις, αὗται εἶναι αἱ ἐλλείψεις, ἃς
εἶχε κοινὰς μετὰ τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ. Τὸ ποιητικὸν αὐτοῦ δῶρον
ἤνοῦτο μετὰ τοῦ ρητορικοῦ, καὶ ἐξεδηλοῦτο ἡ ἀκανόνιστος ἐκείνη
λάμψις τῆς φαντασίας, ἀνάμικτος μετὰ τῶν λοιπῶν τῆς γλώσ-

σης λεπτοτήτων, ἡ προσπεποιημένη ἐκείνη πολυτέλεια μετὰ τῶν
βαθυτάτων καὶ ἀληθεστάτων ἀνυψώσεων.

Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀπολύτως ἀναγκαστὸν νὰ κατέρχηται τις εἰς
τὴν γλώσσαν τοῦ λαοῦ προσλαμβάνων τὸ ἰδίωμα αὐτοῦ. Τοῦ-
ναντίον δεικνύει ὁ Γρηγόριος, ὅτι ὀφείλει τις ν' ἀνυψοῖ τὸν λαόν
εἰς τὴν γλώσσαν αὐτοῦ καὶ ὅτι δύναται τις νὰ ᾔῃ σαφὴς καὶ
εὐληπτος μεθ' ὅλον τὸ ὕψος τῶν ἐννοιῶν, μεθ' ὅλην τὴν λαμ-
πρότητα καὶ ἰσχὺν τῆς γλώσσης. Ἀπαιτεῖται μόνον θέλησις
ἰσχυρά καὶ ἀσκησις, ἵνα τις ὅλως καθαρεύουσαν γλώσσαν κατα-
στήσῃ καταληπτὴν καὶ τοῖς ἀπλουστάτοις, διαφθεῖρει δὲ τὸ τέ-
λειον καὶ τὸ καλὸν τοῦ ὕψους ὁ λαλῶν τὴν κεινὴν τοῦ λαοῦ
γλώσσαν ὑπὸ τὸ πρόσχημα τοῦ νὰ ᾔῃ σαφὴς καὶ καταληπτός.

Ἡ περὶ Τριάδος διδασκαλία μεγάλῃν ἐπέχει θέσιν ἐν τοῖς λό-
γοις τοῦ Γρηγορίου, καὶ τινες τῶν λόγων αὐτοῦ διὰ τοῦτο φαί-
νονται ὀλίγον δημώδεις· εἰς τοὺς ἀκροατὰς ὁμῶς τοῦ Γρηγορίου
ἦσαν καταληπτοί, διότι τὰ δογματικὰ ταῦτα ζητήματα ἀπετέ-
λουν αὐτὸ τὸ κέντρον τῶν συζητίσεων τοῦ λαοῦ, καὶ ὁ λαὸς
ἐπεθύμει πάντοτε νέας ν' ἀκούῃ ἐξηγήσεις περὶ τῶν ζητημάτων
τῆς ἡμέρας, ἅτινα ἀπασχόλουν ἐξίσου καὶ αὐλὴν καὶ κλῆρον
καὶ πεπαιδευμένους καὶ ἀπαιδεύτους.

Ἐνῶ οἱ πλεῖστοι λόγοι τοῦ Χρυσοστόμου στηρίζονται ἐπὶ
ρητῶν ἢ περιχοπῶν τῆς ἁγίας Γραφῆς, παρὰ Γρηγορίῳ εἰς μό-
νος ὑπάρχει λόγος, ὁ λζ', φέρων τὴν ἐπιγραφὴν· λόγος εἰς τὸ
ρητὸν τοῦ Εὐαγγελίου· «Ὅτε ἐτέλεσεν ὁ Ἰησοῦς τοὺς λόγους
τούτους,» καὶ τὰ ἑξῆς. Πάντες οἱ λοιποὶ λόγοι τοῦ Γρηγορίου
ἀναπτύσσονται ἐλευθέρως εἴτε πρὸς συζήτησιν θεματός τινος,
εἴτε ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ἐορτῆς, εἴτε εἰς πανηγυρισμὸν προσώπων,
εἴτε εἰς ἀναίρεσιν αἱρέσεων. Τὸν πρῶτον αὐτοῦ λόγον ἀπήγγειλεν
ὁ Γρηγόριος κατὰ τὸ πάσχα μετὰ τὴν χειροτονίαν αὐτοῦ εἰς
πρεσβύτερον, ἐκτίθησι δ' ἐνταῦθα τὰ αἶτια, ὧν ἕνεκα ἀπέσχε
μέχρι τοῦδε τῆς ἱερωσύνης, καὶ παριστᾷ ὑψηλὰ καὶ δυσχερέ-
στατα τὰ καθήκοντα τοῦ ἀληθοῦς πνευματικοῦ ποιμένος (πρὸ βλ.
λόγ. α' καὶ β'). Μετὰ δυνάμεως λόγου οὐ τῆς τυχοῦσας ἐκτίθησι

τὰ αἷτια ταῦτα ὁ Γρηγόριος ἐν τῇ λαμπρᾷ αὐτοῦ ταύτῃ συμβολῇ εἰς τὴν ποιμαντορικὴν ἐπιστήμην, ἀπαριθμῶν δ' εὐγλώττως τὰς ἀνυπερβλήτους δυσχερείας τῆς ἱερωσύνης λέγει πρὸς τοὺς ἄλλοις καὶ τὰ ἐξῆς ἀξιοσημεῖωτα· «Πρὸς δὲ τούτοις πρᾶγμα ἔπαθον, ἐκλαλήσω γὰρ πρὸς ὑμᾶς πᾶν τὸ ἀπόρρητον, οὐκ οἶδ' εἴτε ἀγροῖκον, εἴτε ἐλεύθερον, ἔπαθον δ' οὖν· ἡσχύνθη ὑπὲρ τῶν ἄλλων, ὅσοι, μηδὲν τῶν πολλῶν ὄντες βελτίους, μέγα μὲν οὖν, εἰ καὶ μὴ πολλῶ χείρους, ἀνίπτοις χερσίν, ὃ δὴ λέγεται, καὶ ἀμύητοις ψυχαῖς τοῖς ἀγιωτάτοις ἑαυτοὺς ἐπεισάγουσι καὶ πρὶν ἀξιοὶ γενέσθαι προσιέναι τοῖς ἱεροῖς, μεταποιοῦνται τοῦ βήματος, θλίβονται τε καὶ ὠθοῦνται περὶ τὴν ἀγίαν τράπεζαν, ὥσπερ οὐκ ἀρετῆς τύπον, ἀλλ' ἀφορμὴν βίου τὴν τάξιν ταύτην εἶναι νομίζοντες, οὐδὲ λειτουργίαν ὑπεύθυνον, ἀλλ' ἀρχὴν ἀνεξέταστον. Καὶ εἰσὶ σχεδὸν τι πλείους κατ' ἀριθμὸν ἢ ὁπόσων ἀρχουσι· δείλαιοι τῆς εὐσεβείας, καὶ ἄθλιοι τῆς λαμπρότητος· ὥστε ἔμοι γε δοκοῦσι, προΐόντος τοῦ χρόνου καὶ τοῦ κακοῦ, μηδὲ ἔχωσι λοιπὸν ὧν ἀρξουσι, πάντων διδασκόντων ἀντὶ τοῦ διδάκτους εἶναι Θεοῦ, ὡς φησιν ἡ ἐπαγγελία, καὶ πάντων προφητευόντων, ὥστε εἶναι καὶ Σαοῦλ ἐν προφήταις, κατὰ τὴν παλαιὰν ἱστορίαν καὶ παροιμίαν. Οὐδὲν γὰρ οὕτω πολὺ κατ' οὐδένα καιρὸν οὗτ' ἐστίν, οὗτ' ἐγένετο, ἄλλοτε ἄλλων ἀκμασάντων τε καὶ ληξάντων, ὡς νῦν χριστιανοῖς τὰ τοιαῦτα καὶ ὀνειδῆ καὶ ἁμαρτήματα. Ὡς εἰ καὶ στήσαι τὴν φορὰν κρεῖσσον ἢ καθ' ἡμᾶς, ἀλλὰ τό γε μισεῖν καὶ αἰσχύνεσθαι μέρος εὐσεβείας οὐ τὸ σμικρότατον» (λόγ. 6' Α. 415 πρὸς αὐτ. 457).¹ «Καὶ πρὸς ταῦτα τίς ἱκανός; ἀναφωνεῖ ὁ Γρηγόριος. Οὐ γὰρ ἐσμεν ὡς οἱ πολλοὶ καπηλεύειν δυνάμενοι τὸν λόγον τῆς ἀληθείας, καὶ ἀναμιγνύναι τὸν οἶνον ὕδατι· τὸν εὐφραίνοντα καρδίαν ἀνθρώπου λόγον τῷ πολλῷ καὶ εὐώνῳ καὶ χαμαὶ συρομένῳ καὶ ἐξίτηλῳ καὶ εἰκῇ ρέοντι, ὥστε αὐτοὶ τε παρακερδαίνειν ἐκ τῆς καπηλείας, ἄλλοτε ἄλλως ὁμιλοῦντες τοῖς πλησιάζουσι καὶ πᾶσι πρὸς χάριν· ἐγγαστρίμυθοί τινες ὄντες καὶ κενολόγοι, τὰς

¹ Αἱ παραπομπαὶ γίνονται κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Migne.

ἑαυτῶν ἡδονὰς θεραπεύοντες λόγοις ἐκ γῆς φωνουμένοις καὶ συρομένοις εἰς γῆν· ὡς ἂν μάλιστα ζημιοῦντες αὐτοὺς ἢ ἀπολλύντες, καὶ αἷμα ἀθῶον ἀπλουστέρων ψυχῶν ἐκχέοντες ἐκ τῶν χειρῶν ἡμῶν ἐκζητηθησόμενον» (αὐτ. σ. 453). Ἀλλὰ μόλις ἀνέλαβε τὰ καθήκοντα αὐτοῦ καὶ ἐδοκίμασε τὸ εὐμετάβολον τῆς ἀνθρωπίνης εὐνοίας. Οἱ πιστοὶ τῆς Ναζιανζοῦ, ὅτινες ἐπιμόνως εἶχον καλέσει αὐτὸν παρ' ἑαυτοῖς, ἐδεικνύοντο ἀδιάφοροι πρὸς τὸν Γρηγόριον καὶ ἀμελῶς εἶχον περὶ τὴν ἀκρόασιν τῶν λόγων αὐτοῦ. Ὁ Γρηγόριος ἀπαγγέλλει τὸν τρίτον λόγον ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ, ἐλέγχων ἡπίως καὶ ἐπαινῶν συνετῶς· «Πῶς, λέγει ἀρχόμενος μετὰ πάθους ὁ Γρηγόριος, πῶς βραδεῖς ἐπὶ τὸν ἡμέτερον λόγον, ὧ φίλοι καὶ ἀδελφοί, καίτοι γε ταχεῖς εἰς τὸ τυραννῆσαι, καὶ τῆς ἡμετέρας ἀκροπόλεως ἀποσπᾶσαι τῆς ἐρημίας, ἣν ἐγὼ πάντων μάλιστα ἡσπασάμην, καὶ ὡς συνεργὸν καὶ μητέρα τῆς θείας ἀναβάσεως, καὶ θεοποιόν, διαφερόντως ἡγάσθητε τε καὶ παντός τοῦ βίου προεστησάμην; Πῶς δ' λαβεῖν ἐποθεῖτε περιφρονεῖτε λαβόντες, καὶ βελτίους ἐφάνητε ποθεῖν ἀπόντας, ἢ ἀπολαύειν παρόντων, ὥσπερ κρατῆσαι μᾶλλον τῆς ἡμετέρας φιλοσοφίας ἢ ὄνασθαι ταύτης θελήσαντες; Ἡ καλὸν μοι καὶ τοῦτο εἰπεῖν· ἐγεννήθημεν ὑμῖν εἰς πλησμονήν, πρὶν γευσθῆναι, καὶ πείραν δοῦναι· τὸ παραδοξότατον» (λόγ. γ'. Α'. 517).

Ἐκ τῶν πρώτων τούτων δειγμάτων τῆς ρητορείας αὐτοῦ μεταβῶμεν εἰς τοὺς πανηγυρικοὺς τοῦ Γρηγορίου, ἐν οἷς εἰς Καισάριον τὸν ἑαυτοῦ ἀδελφὸν ἐπιτάφιος, εἰς τὴν ἀδελφὴν ἑαυτοῦ Γοργονίαν ἐπιτάφιος, εἰς τὸν ἑαυτοῦ πατέρα, εἰς τὸν μέγαν Ἀθανάσιον, ἀρχιεπίσκοπον Ἀλεξανδρείας, καὶ εἰς Βασίλειον ἐπίσκοπον Καισαρείας Καππαδοκίας ἐπιτάφιος. Ἐν τοῖς πανηγυρικοῖς τούτοις ἀναπτύσσει ὁ Γρηγόριος πολλὴν τέχνην, μεταχειρίζεται ζωντὰς εἰκόνας, ἐκφράσεις ἰσχυρὰς καὶ πλουσίας· περιγράφει ἐπιτυχῶς, συγκινεῖ καὶ ἐξαίρει μετ' εὐγενοῦς ἀπλότητος καὶ ἀφελείας τὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ

θανάτου καὶ ζωῆς· ἀλλ' εἶναι ἐν μέρει οἱ λόγοι οὗτοι λίαν πομπώδεις, ἐκθαμβοῦσι μᾶλλον ἢ ἐξεγείρουσι καὶ παριστῶσι, μὴδ' αὐτοῦ τοῦ εἰς τὸν μέγαν Ἀθανάσιον ἐξαιρουμένου, γενικὰς ἀρετὰς ἀντὶ νὰ εἰδικεύσωσιν αὐτὰς καὶ ἀπεικονίσωσι τὸν βίον τῶν ἐγκωμιαζομένων. Ἐν τῷ λόγῳ εἰς Καيسάριον παριστᾷ ἐξόχως ὁ Γρηγόριος τὴν ματαιότητα τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων λέγων· «Πόσον ἡμᾶς ἔφθη Καيسάριος; Πόσον ἔτι τὸν ἀπελθόντα θρηνήσωμεν; Οὐ πρὸς τὴν αὐτὴν ἐπειγόμεθα μονήν; Οὐ τὸν αὐτὸν ὑποδυσόμεθα λίθον αὐτίκα; Οὐχ ἡ αὐτὴ κόνις μετὰ μικρὸν ἐσόμεθα; Οὐ τοσοῦτον κερδανοῦμεν ἐν ταῖς μικραῖς ταύταις ἡμέραις, ὅσον πλείω κακά, τὰ μὲν ἰδόντες, τὰ δὲ παθόντες, τὰ δὲ καὶ πράξαντες ἴσως, λειτουργῆσαι τῷ τῆς φύσεως νόμῳ τὴν κοινὴν εἰσφορὰν καὶ ἀσάλευτον, καὶ τοῖς μὲν ἐπαπελθεῖν, τῶν δὲ προαπελθεῖν, καὶ τοὺς μὲν κλαῦσαι, ὑπὸ δὲ τῶν θρηνηθῆναι, καὶ παρ' ἄλλων ἀντιλαβεῖν ὃν προησινέγκαμεν ἄλλοις τῶν δακρύων ἔρανον. Τοιοῦτος ὁ βίος ἡμῶν, ἀδελφοί, τῶν ζώντων πρόσκαιρα· τοιοῦτο τὸ ἐπὶ γῆς παίγνιον· οὐκ ὄντας γενέσθαι, καὶ γενομένους ἀναλυθῆναι. Ὅναρ ἐσμέν οὐχ ἰστάμενον, φάσμα τι μὴ κρατούμενον, πτῆσις ὀρνέου παρερχομένου, ναῦς ἐπὶ θαλάσσης ἵχνος οὐκ ἔχουσα, κόνις, ἀτρίς, ἐωθινὴ δρόσος, ἄνθος καιρῷ φυόμενον, καὶ καιρῷ λυόμενον» (Α. 777). Εἴτα προτρέπει νὰ μὴ ἀφοσιώμεθα εἰς τὰ πρόσκαιρα, καὶ τελευτᾷ λέγων ὅτι δὲν πρέπει νὰ φοβώμεθα μὴ τὸ σῶμα διαφθαρέν διαλυθῇ, ἀλλὰ μὴ δὲν δυνηθῶμεν νὰ γίνωμεν κληρονόμοι τῆς αἰωνίου ζωῆς.

Ἐν τῷ λόγῳ εἰς τὴν Γοργονίαν περιγράφει τὰς ἀθορύβους οἰκιακὰς ἀρετὰς εὐσεβοῦς παρθένου, τὰς νύκτας τὰς ἀφιερωθείσας εἰς τὰς ἀγρυπνίας καὶ προσευχὰς, τὸ τρυφερὸν σῶμα τὸ ὑπὲρ τὴν φύσιν ὑψωθὲν, τὸ ἐνθερμον τῆς εὐσεβείας, ἥτις οὔτε ψυχὸς οὔτε σκότος ἐγίνωσκε, τὸν θάνατον αὐτῆς ἐν ὕμνοις. «Ἐλύετο μὲν ἤδη καὶ ἀνέπνεε τὰ τελευταῖα, καὶ χορὸς περὶ αὐτὴν οἰκείων τε καὶ ξένων χαριζομένων τὰ προπεμπτήρια· καὶ μητρὸς γηραιᾶς ἐπίνευσις, καὶ ψυχῆς σπαραγμὸς ζηλοτυπούσης τὴν ἐκδημίαν, καὶ φίλτρον ἀπάντων ἀγωνία σύγκρατον, τῶν μὲν ὅτι

ἀκούσωσι ποθούντων, μνήμης ἐμπύρευμα, τῶν δὲ ὅτι φθέγγονται, τολμῶντος δὲ οὐδενός. Καὶ κωφὰ τὰ δάκρυα, καὶ ἡ τῆς λύπης ὠδὴν ἀθεράπευτος (οὐδὲ γὰρ ὅσιον ἐδόκει θρήνοις τιμᾶν τὴν οὕτω χωριζομένην), σιγὴ δὲ βαθεῖα, καὶ τελετὴ τις ὁ θάνατος. Ἡ δὲ ἄπνους τε καὶ ἀκίνητος, καὶ ἀφθογγος, τὸ φαινόμενον, καὶ ἡ σιωπὴ τοῦ σώματος ἐδόκει παράλυσις, οἷον δὴ τῶν φωνητικῶν ὀργάνων νενεκρωμένων, διὰ τὴν τοῦ κινουντος ἐκχώρησιν. Ἡρέμα δὲ τῶν χειλέων κινουμένων αἰσθανόμενος ὁ πάντα τηρῶν τὰ ἐκείνης ἐπιμελῶς ποιμήν, διὰ τὸ ἐν πᾶσι θαῦμα, καὶ παραθεῖς τὰ ὦτα τοῖς χείλεσιν αὐτὸς διήγησαι τὸ τῆς ἡσυχίας μυστήριον, ὅτι ποτε ἦν καὶ οἷον· οὐδεὶς ἀπιστήσῃ σοῦ λέγοντος. Ψαλμωδία τὸ ὑπολαλούμενον ἦν, καὶ ψαλμωδίας τὰ ἐξόδια ῥήματα· εἰ δὲ χρή τᾷληθές εἰπεῖν, μαρτυρία τῆς παρρησίας, μεθ' ἧς ἡ ἐξοδος» (Α. 813).

Ὁ ἐπιτάφιός εἰς τὸν πατέρα αὐτοῦ οὐδὲν περιέχει σχεδὸν ἐξοχὸν μέχρι τέλους. Ἐν αὐτῷ ἐκτίθησιν ὁ Γρηγόριος ἀπλούστατα τὰς ἀρετὰς τοῦ πατρὸς, διδάσκων μᾶλλον ἢ συγκινῶν· ὁ ῥήτωρ εἶναι κύριος τοῦ πένθους αὐτοῦ, δεικνύει μάλιστα ἀσυνήθη ἀταραξίαν, καὶ μόνον περὶ τὸ τέλος συγκινεῖται πῶς ἰσχυρότερον, παραμυθούμενος τὴν μητέρα αὐτοῦ· «Τὰ δὲ ἡμέτερα πῶς ἔχει; Ρεῖτε καὶ φθείρεται, καὶ ἄλλοτε ἄλλην λαμβάνει μεταβολήν. Ζωὴ γοῦν καὶ θάνατος, ταῦθ' ἅπερ λέγεται, πλεῖστον ἀλλήλων διαφέρειν δοκοῦντα, εἰς ἄλληλα περιχωρεῖ πῶς καὶ ἀντικαθίσταται. Ἡ μὲν γὰρ ἐκ φθορᾶς ἀρχομένη τῆς μητρὸς ἡμῶν, καὶ διὰ φθορᾶς ὀδεύουσα τῆς ἐπὶ τοῦ παρόντος ἐκστάσεως, εἰς φθορὰν καταστρέφει τὴν τοῦ βίου τούτου κατάλυσιν· ὁ δὲ τῶν ἐνταῦθα κακῶν ἀπαλλαγὴν ἔχων, καὶ πρὸς τὴν ἄνω πολλάκις μετάγων ζωὴν, οὐκ οἶδ' εἰ κυρίως προσαγορεύοιτο θάνατος, ἐν ὀνόματι μᾶλλον ἢ πράγματι τὸ φοβερόν ἔχων· καὶ κινδυνεύομεν πάσχειν πῶς ἄλογον πάθος, ὃ μὲν ἐστὶν οὐ φοβερὰ δεδοικότες, ὃ δὲ φοβεῖσθαι ἄξιον ὡς αἰρετώτερα περιέποντες. Μία ζωὴ, πρὸς τὴν ζωὴν βλέπειν· εἰς θάνατος, ἡ ἁμαρτία· ψυχῆς γὰρ ὄλεθρος. Τᾶλλα δὲ, οἷς μέγα φρονοῦσί τινες, ὀνειράτων ὄψις ἐστὶ κατὰ

τῶν ὄντων παίζουσα, καὶ ψυχῆς ἀπατηλὰ φάσματα. Ἄν οὕτως ἔχωμεν, ὦ μήτερ, οὔτε τῇ ζωῇ μέγα φρονήσομεν, οὔτε τῷ θανάτῳ λίαν ἀνισόμεθα. Τί τοίνυν δεινὸν πεπόνθαμεν, εἰ πρὸς τὴν ἀληθινὴν ζωὴν ἐνθὲνδε μεταβεβήκαμεν; εἰ στροφῶν, καὶ ἰλίγγων, καὶ κόρων, καὶ τῆς αἰσχροῦς φορολογίας ἀπηλλαγμένοι, μετὰ τῶν ἐστώτων καὶ οὐ ρεόντων ἐσόμεθα φῶτα μικρά, φῶς τὸ μέγα περιχορεύοντες; Ἀλλὰ λυπεῖ σε τὸ τῆς διαζεύξεως; ἀλλ' εὐφραινέσθω τὸ τῆς ἐλπίδος. Ἀλλὰ δεινὸν ἢ χηρεία; ἐκείνῳ δὲ οὐ δεινόν. Καὶ ποῦ τὸ τῆς ἀγάπης ἀγαθόν, ἑαυτῷ τὰ ράω δίδόντα, τῷ πλησίον ἀπονέμειν τὰ προσαντέστερα; Τί δὲ καὶ δεινὸν ὅλως τῇ λυθησομένῃ μετὰ μικρόν; Ἐγγὺς ἢ προθεσμία, τὸ λυπηρὸν οὐκ ἐπίμονον. Μὴ φορτίζωμεν ἀγεννέσι λογισμοῖς τὰ κουφότατα. Μεγάλων ἐστερήμεθα καὶ γὰρ τετυχήκαμεν· τὸ μὲν στερεῖσθαι, πάντων, τὸ δὲ τυχεῖν, οὐ πολλῶν. Μὴ τοῦτο καμπτέτω, ἀλλ' ἐκεῖνο παραμυθεῖσθω. Τὸ γὰρ κρεῖττον, νικᾶν εὐλογώτερον. Ἦνεγκας παίδων ἀποβολὴν, τῶν ὠραίων ἔτι, καὶ τῷ ζῆν ἐπιτηδείων, ἀνδρικότατα καὶ φιλοσοφώτατα· ἔνεγκε καὶ γηραιοῦ κατάθεσιν σώματος ἤδη τῷ βίῳ κάμνοντος, εἰ καὶ τὰς αἰσθήσεις ἀπαθεστάτας ὁ τῆς ψυχῆς τόνος αὐτῷ συνετήρησεν.» (Α. 1041).

Ὁ Ἀθανάσιος ἦτο ὁμολογουμένως ἀφορμὴ ἐκτάκτου ρητορικοῦ λόγου, ἀλλ' ἀντὶ λόγου πλήρους δυνάμεως καὶ μεγαλείου ὀλιγίστας μόνον εὗρίσκομεν θέσεις, ἃς δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν ἐπιτυχεῖς, οἷον περὶ τοῦ βίου τῶν ἐν ἐρήμῳ ζώντων. «Οἱ κόσμου χωρίζοντες ἑαυτοὺς, καὶ τὴν ἔρημον ἀσπαζόμενοι, ζῶσι θεῷ, πάντων μᾶλλον τῶν στρεφομένων ἐν σώματι· οἱ μὲν τὸν πάντῃ μοναδικόν τε καὶ ἄμικτον διαθλοῦντες βίον, ἑαυτοῖς μόνοις προσλαλοῦντες καὶ τῷ Θεῷ, καὶ τοῦτο μόνον κόσμον εἰδότες, ὅσον ἐν τῇ ἐρημίᾳ γνωρίζουσιν· οἱ δὲ νόμον ἀγάπης τῇ κοινωνίᾳ στέργοντες, ἐρημικοὶ τε ὁμοῦ καὶ μιγάδες, τοῖς μὲν ἄλλοις τεθνηκότες ἀνθρώποις καὶ πράγμασιν, ὅσα ἐν μέσῳ περιφέρεται, στροβοῦντά τε καὶ στροβούμενα, καὶ παίζοντα ἡμᾶς ταῖς ἀγχιστρόφοις μεταβολαῖς, ἀλλήλοις δὲ κόσμος ὄντες, καὶ

τῇ παραθέσει τὴν ἀρετὴν θήγοντες» (Α. 1102). Ὡραῖον ἐπίσης εἶναι καὶ τὸ ἐξῆς περὶ Ἀθανασίου λεγόμενον· «Ἐν κεφαλαίῳ δ' εἰπεῖν, δύο λίθων μιμεῖται φύσεις ἐπαινουμένων. Γίνεται γὰρ τοῖς μὲν παιουσιν ἀδάμας, τοῖς δὲ στασιάζουσι μαγνήτις, ἀρρήτῳ φύσεως βίᾳ τὸν σίδηρον ἔλκουσα, καὶ τὸ στερρότατον ἐν ὕλαις οἰκείουμένη» (αὐτ. 1120)· ἢ «Ἀλλ', ὦ φίλη καὶ ἱερὰ κεφαλὴ, ὁ καὶ λόγου καὶ σιωπῆς μέτρα, μετὰ τῶν ἄλλων σου καλῶν, διαφερόντως τιμήσας, ἡμῖν μὲν ἐνταῦθα στήσαις τὸν λόγον, εἰ καὶ τῆς ἀληθείας ἐνδεέστερον, ἀλλὰ τοῦ γε πρὸς δύναμιν οὐ λειπόμενον» (αὐτ. 1128). Ἀλλὰ τί εἶναι περικοπαὶ τινες πρὸς ὀλόκληρον λόγον; Τί εἶναι εἰς μόνος βότρυς ἐν ὀλοκλήρῳ ἀμπέλῳ; Τί εἶναι μία μόνη τολμηρὰ γραμμὴ ἐν εἰκόνι, ἐν ᾗ πάντα παρίστανται νεκρὰ καὶ ἄψυχα;

Ἄλλως ὅμως ἔχει τὸ πρᾶγμα ἐν τῷ ἐπιταφίῳ εἰς Βασιλείον. Ἡ στενὴ μετ' αὐτοῦ φιλία φαίνεται παρέχουσα εἰς τὸν Γρηγόριον μείζονα ἔξαρσιν. Δυσκόλως δύναται τις νὰ εἴπῃ, ἂν ὁ Βασιλείος ἐπιτυχέστερον ἔζησεν ἢ ὁ Γρηγόριος ἐπιτυχέστερον περὶ τοῦ Βασιλείου ἔγραψεν. Ὁ λόγος οὗτος εἶναι μνημεῖον, ὅπερ οὐ μόνον τὴν εἰκόνα τοῦ Βασιλείου πιστῶς παριστᾷ, ἀλλὰ καὶ τὴν δόξαν τοῦ καλλιτέχνου ἐξαγγέλλει. Καὶ ἐνταῦθα βεβαίως ἀπαντῶσιν ἐλλείψεις, οἷον κεναὶ ἀλληγορίαι, ὀνόματα ἄνευ σημασίας καὶ τὰ παρόμοια· ἀλλὰ διὰ τοῦ ὅλου διήκει πνεῦμα καὶ ζωή. Οἱ ἐπὶ Μαξιμίνου διωγμοί, ἢ ἐν Ἀθήναις διατριβή, ἢ παρρησία τοῦ Βασιλείου πρὸς τὸν αὐτοκρατορικὸν ἐπίτροπον Μόδεστον, ἢ ἱδρύσεις νοσοκομείου, καὶ ἰδίως ὁ ἐπίλογος, ἐν ᾧ ὁ ρήτωρ καλεῖ πάντας εἰς τὸν τάφον, ἵνα ἅπαξ ἔτι ἐπισκοπήσωσι τὴν εἰκόνα καὶ τὰς ἀρετὰς τοῦ Βασιλείου, ταῦτα ἀποτελοῦσι τὰ ὠραιότερα τοῦ λόγου μέρη. Ἡθέλομεν ἀντιγράψαι ἅπαντα σχεδὸν τὸν λόγον, ἂν ἐπεχειροῦμεν νὰ δείξωμεν πάσας αὐτοῦ τὰς ρητορικὰς καλλονὰς· διὸ ἀρκούμεθα νὰ σημειώσωμεν ἀπλῶς τινὰ μὲν ἐκ τῆς ἐν Ἀθήναις διατριβῆς, ἅπαντα δὲ τὸν ἐπίλογον· «ὦ! πῶς ἀδαχρυτὶ τὴν τούτων ἐνέγκω μνήμην; Ἴσαι μὲν ἐλπίδες ἦγον ἡμᾶς, πράγματος ἐπιφθονωτάτου, τῶν λόγων· φθόνος δὲ ἀπῆ·»

ζήλος δὲ ἐσπουδάζετο. Ἀγὼν δὲ ἀμφοτέροις, οὐχ ὅστις αὐτὸς τὸ πρωτεῖον ἔχοι, ἀλλ' ὅπως τῷ ἑτέρῳ τούτου παραχωρήσει· τὸ γὰρ ἀλλήλων εὐδόκιμον ἴδιον ἐποιοῦμεθα. Μία μὲν ἀμφοτέροις ἐδόκει ψυχὴ, δύο σώματα φέρουσα. Καὶ εἰ τὸ πάντα ἐν πᾶσι κεῖσθαι, μὴ πειστέον τοῖς λέγουσιν· ἀλλ' ἡμῖν γε πιστέον, ὡς ἐν ἀλλήλοις καὶ παρ' ἀλλήλοις ἐκείμεθα. Ἐν δ' ἀμφοτέροις ἔργον, ἡ ἀρετὴ, καὶ τὸ ζῆν πρὸς τὰς μελλούσας ἐλπίδας, πρὶν ἐνθὲνδε ἀπελθεῖν, ἐνθὲνδε μεθισταμένοις. Πρὸς δὲ βλέποντες, καὶ βίον καὶ πρᾶξιν ἅπασαν ἀπηυθύνομεν, παρὰ τε τῆς ἐντολῆς οὕτως ἀγόμενοι, καὶ ἀλλήλοις τὴν ἀρετὴν παραθήγοντες· καὶ, εἰ μὴ μέγα ἐμοὶ τοῦτο εἰπεῖν, κανόνες ὄντες ἀλλήλοις καὶ στάθμαι, οἷς τὸ εὐθές, καὶ μὴ, διακρίνεται. Δύο μὲν ἐγνωρίζοντο ἡμῖν ὁδοί· ἡ μὲν πρώτη καὶ τιμιωτέρα, ἡ δὲ δευτέρα καὶ οὐ τοῦ ἰσοῦ λόγου· ἡ τε πρὸς τοὺς ἱεροὺς ἡμῶν οἴκους, καὶ τοὺς ἐκεῖσε διδασκάλους φέρουσα, καὶ ἡ πρὸς τοὺς ἔξωθεν παιδευτάς. Ἀλλοῖς μὲν οὖν ἄλλως προσηγορίαι τινές εἰσιν, ἢ πατρήθεν ἢ οἰκοθεν, ἐκ τῶν ἰδίων ἐπιτηδευμάτων ἢ πράξεων· ἡμῖν δὲ τὸ μέγα πρᾶγμα καὶ ὄνομα, χριστιανούς καὶ εἶναι, καὶ ὀνομάζεσθαι. Βλαβεραὶ μὲν τοῖς ἄλλοις Ἀθῆναι, τὰ εἰς ψυχὴν· καὶ γὰρ πλουτοῦσι τὸν κακὸν πλοῦτον, εἰδῶλα, μᾶλλον τῆς ἄλλης Ἑλλάδος, καὶ χαλεπὸν μὴ συναρπασθῆναι τοῖς τούτων ἐπαινέταις καὶ συνηγόροις· ἡμῖν δ' οὐδεμία παρὰ τούτων ζημία, τὴν διάνοιαν πεπυκνωμένοις καὶ πεφραγμένοις. Καὶ εἰ τίς ἐστιν, ἢ πιστεύεται ποταμός, δι' ἁλμῆς ρέων γλυκὺς, ἢ ζῶον ἐν πυρὶ σκαῖρον, ᾧ τὰ πάντα ἀλίσκεται, τοῦτο ἡμεῖς ἐν πᾶσι τοῖς ἡλιξί... Παρῇν ἢ τῆς ἐκδημίας ἡμέρα, καὶ ὅσα τῆς ἐκδημίας, ἐξιτήριοι λόγοι, προπόμπιοι, ἀνακλήσεις, αἰμῶγαι, περιπλοκαί, δάκρυα. Οὐδὲν γὰρ οὕτως οὐδενὶ λυπηρόν, ὡς τοῖς ἐκεῖτε συννόμοις, Ἀθηναίων, καὶ ἀλλήλων τέμνεσθαι» (B. 521—529). Τελευτῶν δ' ἐπιλέγει ὁ Γρηγόριος· «Ταῦτά σοι παρ' ἡμῶν, ὦ Βασίλειε, τῆς ἡδίστης σοὶ ποτε γλώττης, καὶ ὁμοτίμου, καὶ ἡλικος. Εἰ μὲν τῆς ἀξίας ἐγγὺς, σὴ τοῦτο χάρις· σοὶ γὰρ θαρρῶν, τὸν περὶ σοῦ λόγον ἐνεστησάμην. Εἰ δὲ πόρρω καὶ παρὰ πολὺ τῆς ἐλπίδος, τί χρὴ πα-

θεῖν, καὶ γῆρα, καὶ νόσῳ καὶ τῷ σῶ πόθῳ τετραχωμένους; Πλὴν καὶ Θεῷ φίλον τὸ κατὰ δύναμιν» (Αὐτ. 604).

Ἐκ τῶν ἡθικῶν λόγων τοῦ Γρηγορίου ἀξιοσημεῖωτοι εἶναι οἱ ἑξῆς· Περὶ φιλοπτωχίας, Περὶ τῆς πληγῆς τῆς χαλάζης, Εἰρηνικὸς Α', Εἰρηνικὸς Β', καὶ Εἰρηνικὸς Γ'. Εἰς τοὺς Μακκαβαίους, Εἰς τὸ ἄγιον βάπτισμα. Ὁ περὶ φιλοπτωχίας λόγος ἀπηγγέλθη ἐν τινι νοσοκομείῳ παρὰ τῇ Καισαρείᾳ, ἀλλ' οὐχὶ οὕτως ἐκτεταμένος, οἷος τανῦν σώζεται καὶ ὅστις ὁμοιάζει μᾶλλον πραγματεία. Ὁ λόγος οὗτος περιέχει ὠραιοτάτας καὶ πλήρεις ζωῆς περικοπὰς, ἀλλὰ καὶ χωλαίνει μάλιστα ἐκεῖ, ἐνθα ὁ ρήτωρ νομίζει ἴσως ὅτι ἐπέτυχε κατ' ἐξοχὴν, ἕνεκα ὑπερβαλλούσης ρητορικῆς πομπῆς. Ἐπιτυχῶς ἀναπτύσσεται ἡ θέσις ἐκείνη, ἐν ᾗ ὁ πτωχὸς καὶ ἡ στέρξης αὐτοῦ ἐν πᾶσιν ἀντιπαρατίθενται πρὸς τὸν πλούσιον καὶ τὴν ἀφθονίαν αὐτοῦ ἐν πᾶσιν. Ἐπιτυχῶς ὡσαύτως παρίστανται ἡ οἰκτρὰ κατὰστασις τοῦ δεινῶς νοσοῦντος, οὗτινος τὸ πάθος μετ' ἀπαραμίλλου ἀληθῶς κάλλους περιγράφεται, ἡ ἀστάθεια τῶν ἐπιγείων ἀγαθῶν, ὁ ἀληθὴς καὶ ψευδὴς πλοῦτος, τὸ σκληροκάρδιον τῶν πλουσίων, ἡ καταπόνησις ἐπὶ ἀπροσδοκῆτῳ συμφορᾷ, ὁ οἶκτος πρὸς τοὺς πτωχοὺς ἕνεκα Χριστοῦ κτλ. «Καλὸν, λέγει, ἔρημία καὶ ἡσυχία· καὶ διδάσκει με ὁ Κάρμηλος Ἡλίου, ἢ ἔρημος Ἰωάννου, Ἰησοῦ τὸ ὄρος, εἰς δὲ πολλάκις ἀναχωρῶν φαίνεται, καὶ καθ' ἡσυχίαν ἑαυτῷ συγγινόμενος. Καλὸν ἡ εὐτέλεια· καὶ διδάσκει με Ἰωάννης θριξὶ καμῆλου σκεπόμενος. Καλὸν ἡ ταπεινοφροσύνη, καὶ πολλὰ ταύτης καὶ πολλαχόθεν τὰ ὑποδείγματα, καὶ πρὸ τῶν ἄλλων, ὁ πάντων Σωτὴρ καὶ Δεσπότης. Καλὸν ἡ ἀκτρημοσύνη καὶ χρημάτων ὑπεροψία· καὶ μαρτυρεῖ Ζακχαῖος καὶ Χριστὸς αὐτός. Καλὸν θεωρία καὶ καλὸν πρᾶξις· ἡ μὲν, ἐντεῦθεν ἐπανιστάσα, καὶ εἰς τὰ ἅγια τῶν ἁγίων χωροῦσα, καὶ τὸν νοῦν ἡμῶν πρὸς τὸ συγγενὲς ἐπανάγουσα· ἡ δέ, Χριστὸν ὑποδεχομένη, καὶ θεραπεύουσα, καὶ τοῦ ἔργου τὸ φίλτρον ἐλέγχουσα. Εἰ δὲ δεῖ Παύλῳ καὶ αὐτῷ Χριστῷ πειθόμενον, πρῶτην τῶν ἐντολῶν καὶ μεγίστην, ὡς κεφάλαιον νόμου καὶ προφητῶν τὴν ἀγάπην ὑπολαμ-

θάνειν, ταύτης τὸ κράτιστον εὐρίσκω φιλοπτωχίαν, καὶ τὴν περὶ τὸ συγγενὲς εὐσπλαγχνίαν τε καὶ συμπάθειαν (Α'. 861)· καὶ «Πρόκειται τοῖς ὀφθαλμοῖς ἡμῶν θέαμα δεινὸν καὶ ἐλεεινόν, καὶ πᾶσι, πλὴν τῶν εἰδότην ἀπιστον, ἄνθρωποι νεκροὶ καὶ ζῶντες, ἡκρωτηριασμένοι τοῖς πλείστοις τοῦ σώματος μέρεσι, μήθ' οἷτινές ποτε ἦσαν, μηδὲ ὅθεν εἰς μικροῦ γινωσκόμενοι μᾶλλον δὲ τῶν ποτε ἀνθρώπων ἀθλία λείψανα· πατέρας, καὶ μητέρας, καὶ ἀδελφούς, καὶ τόπους, ἑαυτῶν γνωρίσματα λέγοντες. Ἄνθρωποι περικεκομμένοι, καὶ περιηρημένοι χρήματα, συγγένειαν, φίλους, αὐτὰ τὰ σώματα· ἄνθρωποι μόνοι τῶν πάντων ἐλεοῦντές τε ἑαυτοὺς καὶ μισοῦντες ὁμοίως· οὐκ ἔχοντες πότερα μᾶλλον θρηνησῶσι, τὰ μηκέτ' ὄντα τοῦ σώματος, ἢ τὰ μένοντα· ὅσα προανάλωσεν ἡ νόσος, ἢ ὅσα τῇ νόσῳ λείπεται. Τὰ μὲν γὰρ ἀνήλωται δυστυχῶς, τὰ δὲ σώζεται δυστυχέστερον· τὰ μὲν οἴχεται πρὸ τῶν τάφων, τὰ δὲ οὐκ ἔστιν ὁ παραδώσων ταφῇ. Καὶ γὰρ ὁ λίαν χρηστός καὶ φιλάνθρωπος, τούτοις ἐστὶν ἀναλγητότατος· κἀνταῦθα μόνον ἐπελαθόμεθα σάρκες ὄντες, καὶ τὸ σῶμα τῆς ταπεινώσεως περικείμενοι· καὶ τοσούτου δέομεν θεραπεύειν τὸ συγγενές, ὥστε καὶ τῶν ἡμετέρων σωμάτων ἀσφάλειαν τὴν τούτων φυγὴν νομίζομεν. Καὶ νεκρῷ μὲν ἤδη προσῆλθέ τις παλαιῷ, καὶ τούτῳ τυχὸν ὁδωδότη, καὶ ζῶν ἀλόγων ἤνεγκεν ὁδωδότα σώματα, καὶ βορβόρου πλησθεὶς ἠνέσχετο· τούτους δὲ κατὰ κράτος φεύγομεν (ὦ τῆς ἀπανθρωπίας!), ὅτι καὶ τὸν αὐτὸν αὐτοῖς σπῶμεν ἄερα, μικροῦ δυσχεραίνοντες. Τί πατρὸς γνησιώτερον; καὶ τί μητρὸς συμπαθέστερον; Ἀλλ' ἀπεκλείσθη γε τούτοις καὶ ἡ φύσις· καὶ πατὴρ παῖδα τὸν ἑαυτοῦ, ὃν ἐγέννησεν, ὃν ἀνέθρεψεν, ὃν ὀφθαλμὸν βίου μόνον ἔχειν ἐνόμισεν, ὑπὲρ οὗ πολλά Θεῷ καὶ πολλάκις προσηύξατο, τοῦτον ὀδύρεται μὲν, ἀπελαμβάνει δέ, τὸ μὲν ἐκὼν, τὸ δὲ τυραννούμενος. Καὶ μήτηρ μέμνηται μὲν τῶν ὠδίνων, καὶ τὰ σπλάγχνα σπαράσσεται, καὶ ἀνακαλεῖται λίαν ἐλεεινῶς, καὶ προσθεῖσα θρηνεῖ, καθάπερ τεθνηκότα τὸν ζῶντα. Τέκνον, λέγουσα, δυστυχὲς καὶ ἀθλίας μητρός, ὃ μοι συνεμερίσατο πικρῶς ἡ νόσος· τέκνον ἐλεεινόν, τέκνον οὐ γνωρίζόμενον, τέκνον, ὃ χρη-

μνοῖς καὶ ὄρεσι καὶ ἐρημίαις ἀνεθρεψόμεν, μετὰ θηρίων οἰκήσεις, καὶ σκέπη σοι πέτρα, καὶ τῶν ἀνθρώπων μόνον ὄφονταί σε οἱ εὐσεβέστατοι...» (Α'. 869 κ. ἐφ.). Περὶ δὲ τῶν πτωχῶν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς πλουσίους λέγει· «Καὶ οἱ μὲν, οὐδὲ τῆς ἀναγκαίας τροφῆς εὐπορήσουσιν, ἀλλὰ κείσονται πρὸ τῶν ἡμετέρων θυρῶν, ἐκλυόμενοι καὶ λιμώττοντες, οὐδὲ τὰς πρὸς τὴν αἵτησιν ἀφορμὰς παρὰ τοῦ σώματος ἔχοντες, ἐστερημένοι φωνῶν μὲν εἰς τὸ ὀδύρεσθαι, χειρῶν δέ, εἰς τὸ προτείνειν ἐφ' ἑκείνῃ, ποδῶν δέ, εἰς τὸ προσιέναι τοῖς ἔχουσιν, ἀναπνοῶν δέ, εἰς εὐτονίαν τῆς θρηνωδίας. Ἡμεῖς δὲ ἀνακείσόμεθα λαμπροὶ λαμπρῶς ἐπὶ στιβάδος ὑψηλῆς τε καὶ μετεώρου, καὶ τῶν περιττῶν καὶ ἀψάυστων ἐπιβλημάτων, κἂν φωνῆς ἀκούσωμεν τῶν αἰτήσεων δυσχεραίνομεν. Δεῖ δὲ ἡμῖν τὸ μὲν ἔδαφος εὐωδεῖν ἀνθεσι, πολλάκις καὶ τῆς ὥρας ἔξω, τὴν δὲ τράπεζαν κατερράσθαι μύροις, καὶ μύρων τοῖς εὐωδεστάτοις τε καὶ πολυτελεστάτοις, ἵνα καὶ μᾶλλον ἐκθληνόμεθα· παῖδας δὲ παρεστάναι, τοὺς μὲν ἐν κόσμῳ καὶ ἐφεξῆς, ἀνέτους τὰς κόμας καὶ θηλυδρίας, καὶ τῇ κατὰ πρόσωπον κουρᾷ περιεργασμένους, πλεῖον ἢ ὅσον συμφέρει λίχνους ὀφθαλμοῖς κεκοσμημένους· τοὺς δὲ τὰς κύλικας ἐπ' ἄκρων δακτύλων ἔχοντας, ὡς οἶόν τε εὐπρεπέστατά τε ὁμοῦ καὶ ἀσφαλέστατα· τοὺς δὲ ὑπὲρ κεφαλῆς ἀνεμον ταῖς ριπίσι σοφίζομένους, καὶ ταῖς ἐκ χειρῶν αὐραῖς τὸ πλῆθος τῶν σαρκῶν ἀναψύχοντας· καὶ τὰ ἐπὶ τούτοις, πλήθει μὲν κρεῶν τὴν τράπεζαν, πάντων χορηγούντων ἡμῖν τῶν στοιχείων πλουσίως, αἲρος, γῆς, ὕδατος· καὶ στενοχωρεῖσθαι τοῖς μαγείρων καὶ ὀψοποιῶν μαγγανεύμασιν, ἀγῶνα δὲ εἶναι πᾶσιν, ὅστις ὡς μάλιστα τὴν λίχνην ἡμῖν καὶ ἀχάριστον κολακεύσει γαστέρα, τὸ βαρὺ φορτίον καὶ ἀρχέκακον, τὸ ἀπληστότατον θηρίον καὶ ἀπιστότατον, τὴν καταργουμένην αὐτίκα σὺν τοῖς καταργουμένοις βρώμασι. Καὶ τοῖς μὲν πολὺ τι κόρος καὶ ὕδατος, ἡμῖν δὲ καὶ μέθης οἱ τοῦ οἴνου κρατῆρες, μᾶλλον δὲ καὶ ὑπὲρ τὴν μέθην, τοῖς γε ἀκολαστοτέροις· καὶ τὸν μὲν ἀποπεμφόμεθα τῶν οἴνων, τὸν δὲ ἐγκρινοῦμεν ὡς ἀνθοσμίαν, περὶ δὲ τοῦ φιλοσοφήσομεν, ζημία δέ, εἰ μὴ προσέσται

τῷ ἐγχωρίῳ καὶ τῶν ὀνομαζομένων ξένων τις, ὥσπερ τύραννος (ἀντ. 877).

Τὸν λόγον περὶ τῆς πληγῆς τῆς χαλάζης ἀπήγγειλεν ὁ Γρηγόριος ἀντὶ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, σιωπῶντος· ὑποδεικνύει δ' ἐν αὐτῷ ὅτι ἡ πληγὴ αὕτη τῆς χαλάζης, ἥτις μεγάλας ἐπήνεγκε ζημίας εἰς τοὺς Ναζιανζηνούς, πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς δικαία τοῦ Θεοῦ τιμωρία διὰ τὰ ἁμαρτήματα αὐτῶν, καὶ ὡς δεῖγμα τῆς θείας ἀγάπης πρὸς σωφρονισμόν τῶν ἁμαρτωλῶν. «Ἡ μάρτομεν, ἠνομήσαμεν, ἡσεβήσαμεν, ὅτι ἐπελαθόμεθα τῶν ἐντολῶν σου, καὶ ὀπίσω τῆς διανοίας ἡμῶν τῆς πονηρᾶς ἐπορεύθημεν· ὅτι ἀναξίως τῆς κλήσεως καὶ τοῦ εὐαγγελίου τοῦ Χριστοῦ σου πεπολιτεύμεθα· ὅτι ἐγεννήθημεν ὄνειδος τῷ ἀγαπητῷ σου. Ἱερεὺς καὶ λαὸς ἐξέστημεν ἐπὶ τὸ αὐτό, πάντες ἐξεκλίναμεν, ἅμα ἡχρειώθημεν. Οὐκ ἔστι ποιῶν κρῖμα καὶ δικαιοσύνην, οὐκ ἔστιν ἕως ἐνός. Ἀπεκλείσαμεν τοὺς οἰκτιρμούς σου, καὶ τὴν φιλανθρωπίαν σου, καὶ σπλάγχνα ἐλέους Θεοῦ ἡμῶν, διὰ τὴν κακίαν ἡμῶν, καὶ τὴν πονηρίαν τῶν ἐπιτηδευμάτων ἡμῶν, μεθ' ἧς ἀνεστράφημεν. Σὺ χρηστός, ἀλλ' ἡμεῖς ἠνομήσαμεν· σὺ μακρόθυμος, ἀλλ' ἡμεῖς πληγῶν ἄξιοι. Γινώσκόμεν σου τὴν ἀγαθότητα, καίπερ ἀσυνετοῦντες· ὀλίγα ὦν ἡμάρτομεν μεμαστιγώμεθα» (Α. 949). Προτρέπει ἔπειτα θερμῶς εἰς μετάνοιαν, καὶ τελευτᾷ παρακαλῶν τὸν ἑαυτοῦ πατέρα, ἵνα δι' εὐχῶν καὶ δεήσεων ἐξιλεώσῃ τὴν ὀργὴν τοῦ Κυρίου, καὶ αἰτήσῃ οὐ μόνον τὴν σωματικὴν, ἀλλὰ καὶ τὴν πνευματικὴν, τὴν ἀγγελικὴν τροφήν τὴν ἐξ οὐρανοῦ καταβαίνουσαν.

Καὶ ἐν Κων]πόλει ὡς καὶ ἐν τῇ λοιπῇ Ἀνατολῇ ἐπεκράτουν διενέξεις σφοδραὶ καὶ διχοστασίαι καὶ μεταξὺ τοῦ κλήρου καὶ μεταξὺ τοῦ λαοῦ. Ἐπιθυμῶν δὲ ὁ Γρηγόριος νὰ κατασιγάσῃ τὰς διαιρέσεις ταύτας τὰς ὀλεθρίας καὶ νὰ καταλλάξῃ τὰ διαμαχόμενα μέρη, ἐκφωνεῖ τοὺς τρεῖς περὶ εἰρήνης λόγους· «Εἰρήνη φίλη, τὸ ἡγλυκὺ πρᾶγμα καὶ ὄνομα, ὃ νῦν ἔδωκα τῷ λαῷ καὶ ἀντέλαβον. Εἰρήνη φίλη, τὸ ἐμὸν μελέτημα καὶ καλλῶπισμα. Εἰρήνη φίλη, τὸ παρὰ πάντων μὲν ἐπαινούμενον ἀγαθόν, ὑπ' ὀλίγων

»δὲ φυλασσόμενον, ποῦ ποτε ἀπέλιπες ἡμᾶς, τοσοῦτος ἐξ οὗ χρόνος ἤδη, καὶ πότε ἐπανήξεις ἡμῖν» (Α'. 1131); Δεικνύει ἔπειτα ὁ Γρηγόριος, πόσον ὀλέθρια καὶ ἀντευαγγελικὰ εἶναι αἱ διαιρέσεις, λέγων· «Ἡμᾶς δὲ εἴ τις ἐρωτήσῃ, τί τὸ τιμώμενον ὑμῖν καὶ προσκυνούμενον; πρόχειρον εἰπεῖν· Ἡ ἀγάπη. Ὁ γὰρ Θεὸς ἡμῶν ἡ ἀγάπη ἐστὶ. Ρῆσις τοῦ ἁγίου Πνεύματος· καὶ τοῦτο χαίρει μᾶλλον ἀκούων, εἴ τι ἄλλο, ὁ Θεός. Τί δὲ νόμου καὶ προφητῶν κεφάλαιον; οὐκ ἄλλο ἢ τοῦτο συγχωρήσειεν ὁ εὐαγγελιστῆς ἀποκρίνασθαι. Τί δήποτε οὖν οἱ τῆς ἀγάπης, οὕτω μισοῦμέν τε καὶ μισούμεθα; καὶ οἱ τῆς εἰρήνης, πολεμοῦμεν ἀκήρυκτά τε καὶ ἀκατάλλακτα; καὶ οἱ τοῦ ἀκρογωνιαίου, διστάμεθα; καὶ οἱ τῆς πέτρας, σειόμεθα; καὶ οἱ τοῦ φωτός, ἐσκοτίσμεθα» (Α'. 1136); Ὁ τελευταῖος τῶν τριῶν τούτων λόγων εἶναι ἰδιαζόντως σφοδρός, ἰσχυρός καὶ ὠραῖος. Εἶναι μὲν πως ἄνευ τάξεως, αἱ ἰδέαι ἐκτίθενται ὡς ἐν τῷ νῷ τοῦ ρήτορος ἐπέρχονται, οὗ ἕνεκα αἱ συχνὰ ἐπαναλήψεις· αἱ κρίσεις εἶναι βεβιασμέναι καὶ τὰ ἐπιχειρήματα ἀσθενῆ, τὸ ὕφος ὑπεράγαν δριμύ· ἐν τούτοις ὁ λόγος εἶναι πλήρης ἰσχυρῶν ἐκφράσεων, ἐπιτυχῶν ἐννοιῶν καὶ παραβολῶν καὶ εἰκόνων, ἐκ τῆς ἱστορίας ἢ ἐκ τοῦ ἐθνισμοῦ εἰλημμένων.

Ὁ λόγος εἰς τοὺς Μακκαβαίους περιέχει ἴσως ἐκ πάντων τῶν λόγων τοῦ Γρηγορίου πλειότερον ἀττικόν ἄλλας, καὶ δύναται, κατὰ τὴν γνώμην τινῶν, νὰ παραβληθῇ πρὸς τὸν λόγον τοῦ Λυσίου εἰς τοὺς πεσόντας Κορινθίους· ὁ λόγος εἶναι σχεδὸν ἀφήγησις, βαίνουσα ὁμαλῶς καὶ τερπνῶς· ἡ γλῶσσα ἀνυψοῦται βαθμῆδόν μὲν καὶ ἐν μέτρῳ, ἀλλὰ μετὰ δυνάμεως καὶ ἄνευ περιστροφῶν. Δὲν ὑπάρχουσι μὲν εἰκόνες τολμηραὶ, παραβολαὶ ἀπροσδόκητοι, ἀλλὰ καὶ οὐδὲν ἔκρυθμον ἢ ἀκανόνιστον· τὸ πᾶν ρέει δίκην χειμάρρου, ἡ γλῶσσα εἶναι ἀρμόζουσα καὶ εἰς τὰ πρόσωπα καὶ εἰς τὰ πράγματα, ἡ τῶν παίδων πρὸς τὸν Ἀντίοχον ἰσχυρὰ καὶ ὁμῶς ἀπλῆ, ἡ τῶν παίδων πρὸς ἀλλήλους πλήρης οἰκειότητος καὶ εἰλικρινείας, ἡ τῆς μητρὸς πλήρης θαυμασμοῦ καὶ εὐγνωμοσύνης. Τελευτᾷ δ' ὁ λόγος μετὰ συντόμου

προτροπῆς, διότι τὰ καθ' ἕκαστον σιωπηρῶς οἴγουσι τὴν καρδίαν καὶ ἐξεγείρουσι τὸ αἶσθημα. — Ὁ λόγος εἰς τὸ ἄγιον βᾶπτισμα (Β'. 360) περιέχει πολλὰς πρακτικὰς λεπτομερείας, πρόκειται δειγμα ἐξαίρετον εἰς τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ρήτορας, ἵνα καὶ αὐτοὺς τοὺς κατ' ἐξοχὴν δογματικοὺς λόγους καθιστῶσι προσιτοὺς τοῖς πᾶσι καὶ πρακτικοὺς, εἶναι δὲ περιπλέον ἐνδιαφέρων ὁ λόγος οὗτος, διότι περιέχει σύντομον μὲν, ἀλλὰ πλήρη ὁμολογίαν πίστεως τοῦ Γρηγορίου, οἷον καὶ ὁ Εἰρηναῖος καὶ ὁ Τερτυλλιανὸς καὶ ὁ Ὠριγένης κατέλιπον ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτῶν.

Ἐκ τῶν πολεμικῶν ἔργων τοῦ Γρηγορίου γνωστοὶ εἶναι ἰδίως οἱ δύο αὐτοῦ στηλιτευτικοὶ λόγοι κατὰ Ἰουλιανοῦ, διακρινόμενοι ἐπὶ δριμύτητι, ρητορικῇ ἐξάρσει καὶ λεπτῇ εἰρωνείᾳ κατὰ τοῦ ἐθνισμοῦ. Ἀλλ' ἐν τοῖς λόγοις τούτοις ὁ Γρηγόριος, ὑπὸ ζήλου ὑπερμέτρου διαφλεγόμενος, μετεχειρίσθη κατὰ τοῦ Ἰουλιανοῦ ὕψος λόγου δριμύτερον τοῦ δέοντος, ἐλάχιστα δὲ ἄρμόζον εἰς τὸ ἀξίωμα ἐπισκόπου. Ὁ Γρηγόριος δὲν ἀποκρύπτει τὴν τάσιν αὐτοῦ τοῦ νὰ παραστήσῃ τὸν ἤδη τελευτήσαντα Ἰουλιανὸν ὡς φρικῶδες τέρας, ἀποκαλῶν αὐτὸν δράκοντα, ἀποστάτην, ἀσσύριον, ἐχθρόν καθολικόν, ἀποκαλῶν αὐτὸν εἰρωνικῶς μέγαν νοῦν, εἰδωλιανόν καὶ εἴ τι παρόμοιον. Ἐν μὲν τῷ πρώτῳ λόγῳ ζητεῖ νὰ καταδείξῃ τὸ μάταιον τῆς ἐπιχειρήσεως τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ νὰ ἐξαλείψῃ τὸν χριστιανισμόν, ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ νὰ παραστήσῃ τὴν θείαν δίκην ἐπεληθοῦσαν κατὰ τοῦ Ἰουλιανοῦ. Τὸ σφοδρὸν τοῦτο τοῦ Γρηγορίου ὕψος κολάζεται ἐν μέρει ἐκ τῆς διαγωγῆς τοῦ Ἰουλιανοῦ, ὅστις ὁμολογουμένως ἀνέπτυξε κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ μῖσος ἄσπονδον καὶ συστηματικῶς ἠθέλησε νὰ ἐξοντώσῃ αὐτόν, πολυτρόπως πιέζων καὶ διώκων τοὺς χριστιανούς. Ὁ Γρηγόριος εὐχαριστεῖ μὲν τῷ Θεῷ, ὅτι ἀπήλλαξε τὴν ἐκκλησίαν τοιοῦτου ἐχθροῦ, ἀλλὰ ταῦτοχρόνως θρηνεῖ καὶ δέεται ὑπὲρ τῆς ψυχῆς τοῦ δυστυχχοῦς αὐτοκράτορος, συνιστῶν ἐν τέλει τοῦ λόγου ἐπεικείαν καὶ φιланθρωπίαν. «Νικήσωμεν ἐπεικείᾳ τοὺς τυραννήσαντας,

καὶ μάλιστα μὲν φιλανθρωπία ἔστω τὸ συγχωροῦν, καὶ ἡ τῆς ἐντολῆς δύναμις, τὴν ἴσην ἀντιδιδούσα φιλανθρωπίαν ἡμῖν, ἐν οἷς αὐτοὶ χρῆζομεν· ὃ γὰρ μέτρῳ μετροῦμεν, ἀντιμετρεῖσθαι γινώσκομεν. Μὴ δήμευσιν ἐννοήσωμεν, μὴ βήμασι παραστήσωμεν, μὴ πατρίδος ὑπερορίσωμεν, μὴ μᾶστιξιν αἰκισώμεθα, μηδέ τι τῶν ὅσα πεπόνθαμεν, ἵν' εἴπω συντόμως, δράσωμεν. Ποιήσωμεν κακείνους ἐπεικεστέρους, ἂν ἄρα δυνατόν, τῷ καθ' ἡμᾶς ὑποδείγματι. Εἴ τῳ πέπονθεν υἱός, εἴ τῳ πατήρ, εἴ τῳ γυνή, συγγενής, φίλος, ἢ ἄλλος τις τῶν τιμίων, πᾶσι τὸ παθεῖν ἐμίσθον καταστήσωμεν, διὰ τοῦ πείσαι φέρειν καρτερῶς ὃ πεπόνθασι· τοῦτο μείζον αὐτοῖς ἢ ἄλλο τι χαριούμεθα» (Α'. 712).

Ἐν τοῖς δογματικοῖς λόγοις τοῦ Γρηγορίου τὴν πρώτην θέσιν ἐπέχουσιν ἀναμφισβητήτως οἱ πέντε θεολογικοὶ λόγοι, ἐν οἷς πάλιν διακρίνεται ὁ δεύτερος. Ὡς εἰσαγωγή εἰς τοὺς λόγους τούτους δύνανται νὰ θεωρηθῶσι δύο ἄλλοι ἐπιτυχεῖς λόγοι, ὁ κς' καὶ λβ', ἐν οἷς ὁ Γρηγόριος δεικνύει, ὅτι δὲν εἶναι ἴδιον παντός ἀνθρώπου τὸ διαλέγεσθαι περὶ θεολογικῶν πραγμάτων, μέμφεται δὲ τὴν τοῦ συζητεῖν τάσιν τῶν ὀρθοδόξων πρὸς τοὺς συγχρόνους αἵρετικούς, ἐν παντὶ καιρῷ καὶ τόπῳ, καὶ πρὸς οἷονδήποτε. Ἐν τῷ κς' λόγῳ ἐκφράζει περιπαθῶς ὁ Γρηγόριος τὴν θερμὴν αὐτοῦ ἀγάπην πρὸς τὴν κοινότητα, λέγων· «Ἐπόθουν ὑμᾶς, ὃ τέκνα, καὶ ἀντεποθοῦμην τοῖς ἴσοις μέτροις... Διὰ τοῦτο οὐδὲ ἠνεσχόμην ἀποφοιτῆσαι ὑμῶν μακρότερον... Οὐ γάρ εἰμι ποιμὴν ἐκείνων τις τῶν τὸ γάλα κατεσθιόντων, καὶ τὰ ἔρια περιβαλλομένων, καὶ τὸ παχὺ σφαζόντων, καὶ μόχθῳ κατεργαζομένων, ἢ ἀπεμπωλούντων καὶ λεγόντων· Εὐλογητὸς Κύριος, καὶ πεπλοῦτήκαμεν· ποιμαίνοντων ἑαυτούς, οὐ τὰ πρόβατα· ἀλλ' ἐκείνων μᾶλλον τῶν δυναμένων εἰπεῖν μετὰ Παύλου· Τίς ἀσθενεῖ, καὶ οὐκ ἀσθενῶ; τίς σκανδαλίζεται, καὶ οὐκ ἐμὴ πύρωσις, ἢ φροντίς; Οὐ γὰρ ζητῶ τὰ ὑμῶν, ἀλλ' ὑμᾶς» (Α' 1228). Δεικνύων δὲ τὴν ἀγάπην αὐτοῦ πρὸς τὸ ἴδιον ποίμνιον, ζητεῖ νὰ μάθῃ παρὰ τῶν ἀκροατῶν αὐτοῦ, ἂν αὐτοῦ ἀπόντος, ἐτήρησαν τὴν πίστιν κα-

θαράν καὶ τὴν ἀγάπην ἀλώβητον, ἐκφράζει τὰ διακατέχοντα αὐτὸν αἰσθήματα ἐν ἐπιτυχεῖ εἰκόνι θαλάσσης κυμαινομένης, καὶ ὁμολογεῖ τὴν μικρὰν αὐτοῦ χαρὰν ἐπὶ τῷ ἀξιώματι τῆς ἐπισκοπῆς. Ἐν τούτοις πικρῶς ἐκφράζεται κατὰ τοῦ Μαξίμου, ὅστις ὠρέγετο ἐπισκοπῆς. «Ὡς ἐγώ, λέγει, δέδοικα μὲν τοὺς βαρεῖς λύκους, μὴ τὴν σκοτόμαιναν ἡμῶν τηρήσαντες, τὴν ποιμνὴν σπαράξωσι λόγοις συναρπακτικοῖς τε καὶ βιαίοις. Δέδοικα δὲ τοὺς ληστὰς καὶ κλέπτας, μὴ διὰ τῆς αὐλῆς ὑπερβάντες, ἢ ἀναιδεῖα συλήσωσιν, ἢ δι' ἀπάτης κλέψωσιν, ὥστε θῦσαι, καὶ ἀποκτεῖναι καὶ ἀπολέσαι, ἀρπάζοντες ἀρπάγματα, ψυχὰς κατεσθίοντες, ὥς τις ἔφη τῶν προφητῶν. Δέδοικα δὲ τὴν παράθυρον, μὴ τις ἀκλειστον εὐρὼν τῶν χθὲς ἡμετέρων καὶ πρῶην, εἶτα ὡς ἴδιος εἰσελθὼν, ἐπιβουλεύσῃ ὡς ἀλλότριος» (Α'. 1280).

Ἐν τῷ λβ' λόγῳ λαλεῖ ἐπιτυχῶς καὶ μετὰ δυνάμεως περὶ τῆς ἐν διαλέξεσιν εὐταξίας. «Οὐκ ἔστιν ἴσον φυτὸν ἐκτεμεῖν, ἢ ἄνθος τι τῶν προσκαίρων, καὶ ἄνθρωπον. Εἰκὼν εἶ Θεοῦ, καὶ εἰκὼν Θεοῦ διαλέγῃ, καὶ κρίνῃ αὐτὸς ὁ κρίνων· καὶ κρίνεις ἀλλότριον οἰκέτην, καὶ ὃν ὁ ἄλλος οἰκονομεῖ. Οὕτω δοκίμαζε τὸν ἀδελφόν σου, ὡς καὶ αὐτὸς ἐν τοῖς αὐτοῖς μέτροις κρινόμενος» (Β'. 208). Συνιστᾷ ὑπομονὴν καὶ ἐπιείκειαν ἐν ταῖς κρίσεσι περὶ τῶν ἄλλων, ἀναγνωρίζει παρὰ τῷ Θεῷ οὐ μόνον διαφόρους μονάς, ἀλλὰ καὶ διαφόρους ὁδοὺς, ἀγούσας πρὸς αὐτόν, ἐνῶ πάντες μίαν καὶ τὴν αὐτὴν βαίνουνσιν ὁδόν, τὴν τῆς ἀρετῆς. Ἀλλ' αὐτὴ δὴ ἡ πραότης, ἥς ἔνεκα καὶ τὰς ἀρετὰς τῶν ἑτεροδοξούντων ἐξετίμησεν· αἰέποτε ὁ Γρηγόριος, ἐγένετο ἡ ἀφορμὴ τοῦ ν' ἀποδοθῶσιν αὐτῷ ὑπὸ τῆς μερίδος αὐτοῦ πικρὰ μομφὰ καὶ αἰτιάσεις. Ἐν τοῖς πέντε δογματικοῖς λόγοις ἀναπτύσσει ὁ Γρηγόριος ἄκρον ἐνθουσιασμόν ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας καὶ πειρᾶται νὰ παραστήτῃ τὴν διδασκαλίαν αὐτῆς ὡς οἶόν τε καθάραν, ὠραίαν καὶ ἑξοχὸν ἐναντίον τῶν αἰρετικῶν. Ἐν πᾶσιν ἐπικρατεῖ τάξις, συντομία, ἐπιτυχῆς ἀνάπτυξις, σαφήνεια καὶ χάρις, ὁ δὲ δεύτερος λόγος κοσμεῖται κατ' ἐξοχὴν ὑπὸ τῶν πλεονεκτημάτων τούτων καὶ περιλαμβάνει ἐξόχους ιδέας καὶ

θεωρίας. Ὁ πρῶτος χρησιμεύει ὡς εἰσαγωγὴ σκοπῶν νὰ δείξῃ ὅτι οὐ παντὸς τὸ περὶ Θεοῦ φιλοσοφεῖν· ἐν τῷ δευτέρῳ πραγματεύεται ὁ ρήτωρ περὶ τῆς θεότητος, ἣν οὐδεὶς νοεῖ, ἥτις πάντα πληροῖ καὶ οὐδὲν ὄριον ἢ σῶμα οἶδε, λαλεῖ περὶ τοῦ διακαοῦς τοῦ ἀνθρώπου πόθου τοῦ νοῆσαι τὸν Θεόν, πόθου χωροῦντος πολλάκις μέχρι τῆς εἰδεχθοῦς εἰδωλολατρείας, περὶ τῆς μεγαλοπρεπείας ἐν τῇ δημιουργίᾳ, περὶ τῶν ἐξόχων ἔργων τοῦ Πνεύματος, καὶ τελευτᾷ ἀνάγων εἰς τὴν τριάδα πᾶν ὅ,τι καλὸν ἐν τῷ λόγῳ αὐτοῦ· ἐν τῷ τρίτῳ δεικνύεται ἡ θεότης τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ· ἐν τῷ τετάρτῳ ἀναιροῦνται τὰ ὑπὸ τῶν αἰρετικῶν προσαγόμενα χωρία τῆς ἀγίας Γραφῆς, καὶ ἐν τῷ πέμπτῳ ἐκτίθεται ἡ διδασκαλία περὶ τοῦ ἀγίου Πνεύματος. Πανταχοῦ τῶν λόγων τούτων λαλεῖ ὁ Γρηγόριος οὐχὶ ὡς φιλόσοφος, ἀλλ' ὡς ἀπόστολος, οὐχὶ μετὰ λεπτολογίας σοφιστοῦ, ἀλλὰ μεθ' ἀπλότητος χριστιανοῦ, οὐχὶ ἐκ κενοδοξίας, ἀλλ' ἵνα διδάξῃ. Ὁ Γρηγόριος ἀρέσκεται πολὺ εἰς περιγραφὰς ἐκ τῆς φύσεως εἰλημμένας, συνδέων μετ' αὐτῶν τὰς σχέφεις αὐτοῦ. Ἐν τῷ λόγῳ εἰς τὸν μάρτυρα Μάμαντα, οὐτινος ἡ ἑορτὴ ἐτελεῖτο τῇ κυριακῇ μετὰ τὸ πάσχα, περιγράφει τὴν ἔλευσιν τοῦ ἔαρος διὰ τῶν ἐξῆς ὠραίων λέξεων. «Πάντα εἰς καλὸν τῇ πανηγύρει συντρέχει καὶ συναγάλλεται· ἴδε γὰρ οἷα τὰ ὁρώμενα. Ἡ βασίλισσα τῶν ὥρῶν τῇ βασιλίδι τῶν ἡμερῶν πομπεύει, καὶ δωροφορεῖ παρ' ἑαυτῇ ὅ,τι κάλλιστον καὶ τερπνότατον. Νῦν οὐρανὸς διαυγέστερος· νῦν ἥλιος ὑψηλότερος καὶ χρυσοειδέστερος· νῦν σελήνης κύκλος φανότερος, καὶ ἀστέρων χορὸς καθαρώτερος. Νῦν αἰγιαλοῖς μὲν κύματα σπένδεται, ἡλίῳ δὲ νέφος, ἀέρι δὲ ἄνεμοι, γῇ δὲ φυτοῖς, φυτὰ δὲ ὄψεισι. Νῦν πηγαὶ διαυγέστερον νάουσι· νῦν δὲ ποτάμοι δαψιλέστεροι, τῶν χειμερίων δεσμῶν λυθέντες. Καὶ λειμῶν εὐωδεῖ, καὶ φυτὸν βρύει, καὶ κείρεται πόα, καὶ ἄρνες ἐπισχιρτῶσι χλοεραῖς ταῖς ἀρούραις. Ἄρτι μὲν ναῦς ἐκ λιμένων ἀνάγεται σὺν κελεύσμασι, καὶ τούτοις ὡς τὰ πολλὰ φιλοθέοις, καὶ τῷ ἐστίῳ πτεροῦται· καὶ περισχιρτᾷ δελφίς, ἀναφυσῶν ὡς ἡδιστόν καὶ ἀναπεμπόμενος, καὶ παραπέμπει πλωτῆρας σὺν εὐ-

θυμία. Ἄρτι δὲ γεωργὸς ἄροτρον πήγνυται, ἄνω βλέπων, καὶ τὸν καρποδότην ἐπικαλούμενος, καὶ ὑπὸ ζυγὸν ἄγει βοῦν ἄρο-
την, καὶ τέμνει γλυκεῖαν αὐλακα, καὶ ταῖς ἐλπίσιν εὐφραίνεται.
Ἄρτι δὲ ποιμὴν καὶ βουκόλος ἀρμόζονται σύριγγας, καὶ νό-
μιον ἐμπνέουσι μέλος, καὶ φυτοῖς καὶ πέτραις ἐνεαρίζουσιν.
Ἄρτι δὲ φυτὸν φυτουργὸς θεραπεύει, καὶ ἰξευτῆς καλάμοις οἰκο-
δομεῖ, καὶ ἁλιεὺς βυθοὺς διορᾷ, καὶ δίχτυον ἀνακαθαίρει, καὶ
πέτρας ὑπερκαθέζεται. Ἄρτι μὲν ἡ φιλεργὸς μέλισσα, τὸ πτε-
ρὸν ἐκλύσασα, καὶ τῶν σίμβλων ἀπαναστᾷσα, τὴν ἑαυτῆς σο-
φίαν ἐπιδείκνυται, καὶ λειμῶνας ἐφίπταται, καὶ συλᾷ τὰ ἄνθη
καὶ ἡ μὲν πονεῖ τὰ κηρία, ἡ δὲ τὸ μέλι ταῖς ἀποθήκαις ἐναποτί-
θεται. Ὡς ὁφελὸν γε καὶ ἡμεῖς, ὁ Χριστοῦ μελισσών, καὶ τοιοῦ-
το λαβόντες σοφίας καὶ φιλοπονίας ὑπόδειγμα! Ἄρτι δὲ καλιὰν
ὄρνις πήγνυται, καὶ ὁ μὲν ἐπανέρχεται, ὁ δὲ εἰσοικίζεται, ὁ δὲ
περίπταται, καὶ καταφωνεῖ τὸ ἄλσος, καὶ περιλαλεῖ τὸν ἀνθρω-
πον. Πάντα Θεὸν ὕμνεῖ καὶ δοξάζει φωναῖς ἀλαλήτοις· ἐπὶ πᾶσι
γὰρ εὐχαριστεῖται δι' ἐμοῦ Θεός· καὶ οὕτως ὁ ἐκείνων ὕμνος,
ἡμέτερος γίνεται, παρ' ὧν ἐγὼ τὸ ὕμνεῖν λαμβάνω . . . Νῦν ἔαρ
κοσμικόν, ἔαρ πνευματικόν, ἔαρ ψυχᾶς, ἔαρ σώμασιν, ἔαρ ὁρώ-
μενον, ἔαρ ἀόρατον· οὐ κακείθεν μεταλάβοιμεν ἐνταῦθα καλῶς
ἀμειφθέντες, καὶ καινοὶ πρὸς τὸν καινὸν βίον παραπεμφθήμενοι
(Β'. 617). Ἐν τῷ Εἰρηνικῷ α' (Α'. 740) προβάλλων ὁ Γρηγόριος
τὴν ἀρμονίαν καὶ ἀπαράμιλλον τοῦ σύμπαντος τάξιν προτρέπει
εἰς ὁμόνοιαν καὶ ἀγάπην. Ἰδίως δὲ παριστᾷ μετὰ χάριτος ἐκτά-
κτου ἐν λόγῳ κατ' ἐξέχουσαν τὰς σκέψεις, ὡς ἐγέννησεν αὐτῷ ἡ θουελλώ-
δης θάλασσα· « Ἐβάδιζον οὕτω κατ' ἐμαυτόν, ἥδη κλινούσης
ἡμέρας. Ἀκτὴ δὲ ἦν ὁ περίπατος· καὶ γὰρ πῶς εἴωθα τοὺς πό-
νους ἀεὶ ταῖς τοιαύταις διαλύειν ἀνέσεσιν· ἐπεὶ μηδὲ νευρὰ φέρει
τὸ σύντονον ἀεὶ τεινομένη, καὶ δεῖται τι μικρὸν τῶν γλυφίδων
ἐκλύεσθαι, εἰ μέλλει ταθήσεσθαι πάλιν, καὶ μὴ ἄχρηστος ἔσε-
σθαι τῷ τοξότη, μηδὲ ἀνόνητος ἐν καιρῷ χρήσεως. Ἐβάδιζον
οὖν, καὶ οἱ μὲν πόδες ἐφέροντο, ἡ δὲ ὄψις εἶχε τὴν θάλασσαν.
Ἡ δὲ ἦν θέαμα οὐχ ἡδύ, καίτοι γε ἄλλως ἡδιστον οὔσα, ὅταν

γαλήνη πορφύρηται, καὶ προσπαίζη ταῖς ἀκταῖς ἡδύ τι καὶ ἡμέ-
ρον. Ἀλλὰ τί τότε; Ἀνέμου μεγάλου πνέοντος, διηγεীরετό τε
καὶ ἐπωρύετο· τῶν δὲ κυμάτων, ὃ φιλεῖ συμβαίνειν ἐν τοῖς τοι-
ούτοις κινήμασι, τὰ μὲν πόρρωθεν ἀνιστάμενα, καὶ κατὰ μικρὸν
κορυφούμενα, εἴτ' ἐλαττούμενα, πρὸς ταῖς ἀκταῖς ἐλύετο· τὰ δὲ
ταῖς γείτοσι πέτραις προσπίπτοντα καὶ ἀποκρουόμενα, εἰς ἄχνην
ἀφρώδη καὶ ψιλὴν ἐσκορπίζετο. Ἐνθα κάχληκες μὲν, καὶ φυκίαι,
καὶ κήρυκες, καὶ τῶν ὀστρέων τὰ ἐλαφρότατα ἐξωθεῖτο καὶ ἀπε-
πύετο· ἔστι δὲ ἃ καὶ ἡρπάζετο πάλιν, ἀναχωροῦντος τοῦ κύ-
ματος. Αἱ δὲ ἦσαν ἄσειστοι καὶ ἀτίνακτοι, οὐδὲν γε ἥττον ἢ
διοχλοῦντος οὐδενός, πλὴν ὅσον τοῖς κύμασι βάλλεσθαι. Ἐν-
τεῦθεν οἶδά τι πρὸς φιλοσοφίαν ὠφεληθεὶς καί, οἷος ἐγὼ πάντα
συντείνων πρὸς ἐμαυτόν, οὐ παρέργως ἐδεξάμην τὸ ὁρώμενον·
καὶ μοι τὸ θέαμα παιδεύμα γίγνεται. Ἡ γὰρ οὐκ, ἔφη ἐγώ,
θάλασσα μὲν ὁ ἡμέτερος βίος καὶ τὰ ἀνθρώπινα (πολὺ γὰρ καὶ
τούτῳ τὸ ἄλμυρόν καὶ ἄστατον), πνεύματα δὲ οἱ προσπίπτον-
τες πειρασμοὶ καὶ ὅσα τῶν ἀδοκῆτων; Τῶν δὲ πειραζομένων
οἱ μὲν ἐδόκουν μοι ὡς τὰ κουφότατα καὶ ἄπνοα παρασύρεσθαι
καὶ οὐδὲ μικρὸν ἀντέχειν πρὸς τὰς ἐπιρρεΐας· οἱ δὲ εἶναι πέτρα,
τῆς πέτρας ἐκείνης ἄξιοι, ἐφ' ἧς βεβήκαμεν, καὶ ἡ λατρεύομεν,
ὅσοι φιλοσόφῳ χρώμενοι λόγῳ, καὶ ὑπερναβεβηκότες τὴν τῶν
πολλῶν ταπεινότητα, πάντα φέρουσιν ἀσείστως καὶ ἀτινάκτως »
(Α' 1237). Ὡραιότατα ὡσαύτως περιγράφει ἐν λόγῳ λδ' τὸν
στόλον τὸν ἐξ Αἰγύπτου εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐλθόντα·
« Ἀλλ', ὦ Θεοῦ λαός καὶ ἡμέτερος, καλὴ μὲν ἡμῖν καὶ ἡ πρῶτην
πανήγυρις, ἣν ἐπὶ τῆς θαλάσσης ἐστήσασθε, καὶ εἴπερ ἄλλη τις
ὀφθαλμῶν χάρις, ἥνίκα εἶδον δενδρουμένην τὴν θάλασσαν, καὶ
χειροποιήτῳ νέφει κεκαλυμμένην, καὶ κάλλος νηῶν, καὶ τάχος,
ὥσπερ εἰς πομπὴν ἐσταλμένων, καὶ πνεῦμα μέτριον κατὰ πρύ-
μναν ἰστάμενον, ὥσπερ δορυφοροῦν ἐξεπίτηδες, καὶ παραπέμπον
τῇ πόλει πόλιν πελάγιον· καλλίων δὲ ἢ νῦν ὁρωμένη καὶ με-
γαλοπρεπεστέρα » (Β'. 248).

Ἐκ τῶν ἀπολογητικῶν τοῦ Γρηγορίου λόγων διακρίνονται

ἐπὶ ρητορικῇ δεινότητι οἱ ἐξῆς· ὁ λόγος ιζ'. Πρὸς τοὺς πολιτευομένους Ναζιανζοῦ ἀγωνιῶντας καὶ τὸν ἄρχοντα ὀργιζόμενον· ὁ λόγος λς' εἰς ἑαυτὸν καὶ πρὸς τοὺς λέγοντας ἐπιθυμεῖν αὐτὸν τῆς καθέδρας Κωνσταντινουπόλεως καὶ εἰς τὴν τοῦ λαοῦ προθυμίαν, ἣν ἐπεδείξαντο εἰς αὐτόν· καὶ ὁ λόγος μβ' Συνακτῆριος εἰς τὴν τῶν ῥν' ἐπισκόπων παρουσίαν. Οἱ κάτοικοι Ναζιανζοῦ παρεκτραπέντες εἶχον ἐπισύρει καθ' ἑαυτῶν τὴν τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἐπιτρόπου ὀργήν, ἥτις ὀλεθρία ἐπεκρέματο κατ' αὐτῶν. Οἱ κάτοικοι, περίφοβοι ὄντες, κατέφυγον πρὸς τὸν Γρηγόριον, ὅστις ἀπήγγειλε τὸν λόγον πρὸς τοὺς πολιτευομένους Ναζιανζοῦ, ἵνα καταπραῦνῃ τὸν λαόν, μετατρέψῃ δὲ τὴν ὀργὴν τοῦ ἄρχοντος εἰς φιλανθρωπίαν καὶ ἐπιείκειαν. Μετὰ τέχνης ἐπωφελεῖται χωρία τινὰ τῆς ἁγίας Γραφῆς καὶ ἀναπτύσσει, μετὰ μεγάλης δυνάμεως ἐκτίθησι τὰ καθήκοντα τῶν ἀρχόντων, ἐκλέγει τὰ ἄριστα ἐκ τοῦ Εὐαγγελίου χωρία, ἵνα διεγείρῃ τὴν ἐπιείκειαν, ἣν ὀνομάζει πρωτίστην τῶν ἀρχόντων ἀρετὴν· δεικνύει τὴν ματαιότητα τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων, τὴν ἀνάγκην τοῦ εἶναι μέτριον ἐν ταῖς εὐτυχίαις· ὑπενθυμίζει εἰς τὸν ἄρχοντα τὴν προτέραν αὐτοῦ ἀγάπην εἰς τοὺς κατοίκους τῆς πόλεως, τὰς λευκὰς τρίχας τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, ὅστις παρ' αὐτῷ οἰκεῖ, ἐκπλήσσει καὶ ἀπειλεῖ λέγων· «Ἄρα δέξεσθε σὺν παρρησίᾳ τὸν λόγον; Καὶ ὁ τοῦ Χριστοῦ νόμος ὑποτίθῃσιν ὑμᾶς τῇ ἐμῇ δυναστείᾳ καὶ τῷ ἐμῷ βήματι. Ἀρχομεν γὰρ καὶ αὐτοί· προσθέσω δέ, ὅτι καὶ τὴν μείζονα καὶ τελειοτέραν ἀρχήν. Δέξῃ τὴν παρρησίαν, οἷδ', ὅτι πρόβατον εἶ τῆς ἐμῆς ποιμνῆς, Χριστῷ συνάρχεις, Χριστῷ καὶ συνδιοικεῖς· παρ' ἐκείνου σοι τὸ ξίφος, οὐκ εἰς ἔργον, ἀλλ' εἰς ἀπειλήν· ὁ καθαρὸν ἀνάθημα, τῷ δεδωκότι· φυλάσσοιτο, Εἰκὼν εἶ τοῦ Θεοῦ· καὶ εἰκόνα διὰ χειρὸς ἄγεις. Τίμησον τὴν συμφυῖάν· αἰδέσθητι τὸ ἀρχέτυπον· γενοῦ μετὰ τοῦ Θεοῦ, μὴ τοῦ κοσμοκράτορος· μετὰ τοῦ χρηστοῦ Δεσπότη, μὴ τοῦ πικροῦ τυράννου. Μίμησαι Θεοῦ φιλανθρωπίαν. Τοῦτο ἔχει μάλιστα θεῖον

ἄνθρωπος, τὸ εὖ ποιεῖν. Ἐξεστὶ σοι Θεὸν γενέσθαι μηδὲν πονήσαντι· μὴ πρόῃ τὸν καιρὸν τῆς θεώσεως (Α. 976).

Ὁ λαὸς ἠνάγκασε τὸν Γρηγόριον νὰ δεχθῇ τὸν ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐφ' ᾧ ἀπήγγειλε τὸν λς' λόγον ἐνώπιον τῆς αὐλῆς· διατείνεται ἐν αὐτῷ, ὅτι δὲν ποθεῖ τὴν τιμὴν τῆς ἐπισκοπῆς, προβάλλει εἰς ἀπολογία τὴν κοινότητα αὐτοῦ ὀρθοτομοῦσαν τὸν λόγον τῆς ἀληθείας, ἀποτείνει δὲ συμβουλὰς ἀρίστας εἰς τοὺς ἡγεμόνας, τοὺς εὐγενεῖς, τοὺς πλουσίους καὶ τοὺς σοφοὺς. Ἰδίως ρητορικὰ εἶναι ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τοῦ λόγου. Ἐν ἀρχῇ ἀναπτύσσει τὰ αἷτια τῆς πρὸς αὐτὸν ἀγάπης τῆς κοινότητος αὐτοῦ, ἐν οἷς, λέγει, ἔστι καὶ τοῦτο, ὅτι οὐδὲν ἔχει τὸ κομψόν, τὸ θεατρικόν, τὸ κολακευτικόν καὶ πομπῶδες. «Ἄλλ' οὐδὲ τῶν κομψῶν τις καὶ ἡδέων ἐγώ, καὶ οἷος κολακείᾳ κλέπτειν τὴν εὐνοίαν· οἷους δρῶ πολλοὺς τῶν νῦν ἱερατεύειν ὑπισχνουμένων, οἱ τὴν ἀπλὴν καὶ ἄτεχνον ἡμῶν εὐσέβειαν, ἐντεχνον πεποιήκασι, καὶ πολιτικῆς τι καινὸν εἶδος ἀπὸ τῆς ἀγορᾶς εἰς τὰ ἅγια μετενηνεγμένης, καὶ ἀπὸ τῶν θεάτρων ἐπὶ τὴν τοῖς πολλοῖς ἀθέατον μυσταγωγίαν» (Β. 266). Ἐν τέλει δὲ πλήρης παρρησίας συμβουλεύει πάντας ἀναφωνῶν· «Οἱ βασιλεῖς, αἰδεῖσθε τὴν ἀλουργίδα. Γινώσκετε ὅσον τὸ πιστευθὲν ὑμῖν, καὶ τί τὸ μέγα περὶ ἡμᾶς μυστήριον. Κόσμος ὅλος ὑπὸ χεῖρα τὴν ὑμετέραν, διαδήματι μικρῷ καὶ βραχεὶ ρακίῳ κρατούμενος. Τὰ μὲν ἄνω, μόνου Θεοῦ· τὰ κάτω δέ, καὶ ὑμῶν. Θεοὶ γίνεσθε τοῖς ὑφ' ἡμᾶς, ἵν' εἰπω τι καὶ τολμηρότερον. Καρδίᾳ βασιλέως ἐν χειρὶ Θεοῦ, καὶ εἴρηται, καὶ πιστεύεται. Ἐνταῦθα ἔστω τὸ κράτος ὑμῖν, ἀλλὰ μὴ τῷ χρυσῷ καὶ ταῖς φάλαγξιν. Οἱ περὶ τὰ βασίλεια καὶ τοὺς θρόνους, μὴ σφόδρα ταῖς ἐξουσίαις ἐπαίρεσθε, μηδὲ ἀθάνατα διανοεῖσθε περὶ τῶν οὐκ ἀθανάτων. Πιστοὶ μένετε τοῖς βασιλεῦσι, Θεῷ δὲ πρότερον, δι' ὃν καὶ τούτοις οἷς ἐπιστεύθητε, καὶ οἷς παραδέδοσθε. Οἱ τὸ γένος κομπάζοντες, τὸν τρόπον ἐξευγενίσασθε· ἡ φθέγξομαί τι τῶν ἀηδῶν μέν, εὐγενῶν δέ. Τότε γὰρ ἀληθῶς εὐγενέστατον ἦν ἂν τι τὸ ὑμέτερον, εἰ μὴ καὶ δέλτοι τοὺς δυσγενεῖς ὑμῖν ἐνέγραφον. Οἱ σοφοὶ καὶ φιλόσοφοι, οἱ σοφισταὶ καὶ γραμ-

ματισταί, καὶ τῶν δημοσίων θηρευταὶ κρότων, οὐκ οἶδα πῶς ἂν σοφοὶ κληθείητε, τὸν πρῶτον λόγον οὐκ ἔχοντες. Οἱ περὶ τὸν πλοῦτον, ἵστε θαρροῦντες ἀβεβαίω πράγματι. Ἀποφόρτισαί τι τῆς γαστροῦ, ἵνα πλέης κουφότερος. Οἱ περὶ τὴν τρυφήν, ὑφέλετέ τι τῆς γαστροῦ, δότε τῷ πνεύματι. Ἐγγὺς δὲ πένης· τῇ νόσῳ βοήθησον. Τί καὶ σὺ κάμνεις ἀπεικτῶν, καὶ οὗτος πεινῶν; καὶ σὺ κρεπαλῶν, καὶ οὗτος ὑδεριῶν; καὶ σὺ κόρῳ κόρον βαρύνων, καὶ οὗτος περιτρεπόμενος νόσῳ; Μὴ παρίδῃς τὸν σὸν Λάζαρον ἐνταῦθα, μή σε ποιήσῃ τὸν ἐκεῖθεν πλούσιον. Ὑμεῖς, ἡ μεγάλη πόλις, οἱ πρῶτοι μετὰ τὴν πρώτην εὐθέως, φάνητέ μοι πρῶτοι, μὴ τὴν κακίαν, ἀλλὰ τὴν ἀρετὴν· μὴ τὴν ἐκλυσιν, ἀλλὰ τὴν εὐνομίαν. Ὡς ἔστιν αἰσχρόν, τῶν μὲν πόλεων κρατεῖν, τῶν δὲ ἡδονῶν ἡττᾶσθαι καὶ πόλιν εἶναι παιζόντων τὴν πρώτην ἐν πόλεσιν, ἣν καὶ ταῖς ἄλλαις τύπον εἶναι καλοῦ παντός πρεπωδέστερον. Ταῦτα διαπύοιτε, Θεοῦ πόλις ἔνητε» (Β'. 277).

Ὁ Συνακτήριος λόγος δικαίως θεωρεῖται ὡς ἐν τῶν ἀρίστων ρητορικῶν προϊόντων τοῦ τε πνεύματος καὶ τῆς καρδίας τοῦ Γρηγορίου. Μετὰ τριετὴ ἐνεργὸν βίον ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὁ Γρηγόριος ἀποχαιρετᾷ τὸ ποίμνιον αὐτοῦ ἐν τῇ ἀγίᾳ Σοφίᾳ. Καίτοι δὲ ἡ ἐπιθυμία τοῦ ν' ἀποχωρήσῃ ἦτο εἰλικρινεστάτη, καὶ οὐ μόνον αἱ ἀτελεύτητοι ἔριδες καὶ συζητήσεις καὶ ζηλοτυπίαί, αἱ ὑπόνοιαι καὶ κακώσεις καὶ ἀπειλαὶ μέχρι θανάτου, ἀλλὰ καὶ ἡ πάσχουσα αὐτοῦ ὑγεία ἦσαν ἡ αἰτία τῆς παραιτήσεως ἀπὸ τῆς ἐπισκοπικῆς ἑδρας, εἰς ἣν μόλις πρό τινων ἐβδόμαδων εἶχεν ἀνέλθει, ἐν τούτοις ἀποχαιρετᾷ μετ' ἁλγους ἐνδομύχου ποίμνιον, ὃπερ ἐν μέσῳ πολλῶν ἀγώνων ἀπέβη αὐτῷ ἔτι προσφιλέστερον, αἰσθάνεται πόσον εἶναι δυσχερὲς νὰ ἐγκαταλίπῃ τοιοῦτον ἐνεργείας κύκλον, τοιαύτην πόλιν καὶ κοινότητα, ἣν ἐθεμελίωσε καὶ προήγαγε· τούτων πάντων ἡ ἀνάμνησις ἐμπνέει αὐτῷ νέας δυνάμεις καὶ ζώην. Ἐν πρώτοις χαρακτηρίζει ἐνώπιον τῶν ἐπισκόπων τὸ ποίμνιον αὐτοῦ, ὃπερ, λέγει, εὔρε μικρόν καὶ ἀτελές, ἀσύντακτον, ἀνεπίσκοπον καὶ ἀόριστον, πλανώμενον, διεσπαρμένον καὶ διε-

ριμμένον, ἐγκαταλείπει δὲ ἀκμάζον· «Ἄρον κύκλῳ τοὺς δόφθαλμούς σου, καὶ ἴδε, πᾶς ὁ τῶν ἐμῶν λόγων ἐξεταστής. Ἴδε τὸν στέφανον τὸν πλακέντα τῆς δόξης, ἀντὶ τῶν μισθωτῶν Ἐφραίμ, καὶ τοῦ στεφάνου τῆς ὑβρεως. Ἴδε πρεσβυτέρων συνέδριον, πολιᾶ καὶ συνέσει τετιμημένων, διακόνων εὐταξίαν, οὐ πόρρω τοῦ αὐτοῦ Πνεύματος, ἀναγνωστῶν εὐχοσμίαν, λαοῦ φιλομάθειαν, ὅσον ἐν ἀνδράσιν, ὅσον ἐν γυναίξιν, τὴν ἀρετὴν ὁμοτίμοις. Τούτου τοῦ στεφάνου καὶ γὰρ τι συνεβαλόμην τοῖς πλείουσιν. Εἰ γὰρ τὸ πόλιν τῆς οἰκουμένης δόφθαλμόν, γῆς καὶ θαλάσσης ὅτι κράτιστον, ἑώας τε καὶ ἑσπερίου λήξεως οἶον σὺν δεσμον, εἰς ἣν τὰ πανταχόθεν ἄκρα συντρέχει, καὶ ὅθεν ἄρχεται, ὡς ἀπὸ ἐμπορίου κοινοῦ τῆς πίστεως· εἰ τὸ ταύτην στηρίξαι τε καὶ σθενῶσαι τοῖς ὑγιαίνουσιν λόγοις, τῶν οὐ μεγάλων, καὶ ταῦτα, τοσαύταις δονουμένην γλώσσαις, καὶ οὕτω πανταχόθεν, σχολῇ γ' ἂν ἄλλο τι φανείη μέγα καὶ σπουδῆς ἄξιον. Εἰ δέ τι τῶν ἐπαινουμένων (δότε τι καὶ ἡμῖν τῆς ἐπὶ τούτοις φιλοτιμίας, καὶ αὐτοὶ μερίδα τινὰ τοῖς ὀρωμένοις τούτοις συνεισηγέκαμεν (Β'. 469). Ὑπερασπίζων δὲ τὴν ἀφιλοκέρδειαν αὐτοῦ, καὶ ζητῶν ὡς ἀμοιβὴν τῶν κόπων αὐτοῦ τὴν ἄδειαν τοῦ νὰ ἀπέλθῃ, ἔγειν· «Ἀναπαύσατε τῶν μακρῶν πόνων ἡμᾶς· αἰδέσθητε τὴν πολλὰν ταύτην· τιμήσατε τὴν ξενιτείαν· ἄλλον ἀντεισαγάγετε, τὸν ὑπὲρ τῆς ἐμῆς διωκόμενον, ὅστις καθαρὸς χεῖρας, ὅστις φωνὴν οὐκ ἀσύνετος, ὅστις ἱκανὸς τὰ πάντα ὑμῖν χαρίζεσθαι. Ἐμοὶ δὲ ὁρᾶτε καὶ τὸ σῶμα ὡς ἔχει τοῦτο, καὶ χρόνῳ καὶ νόσῳ, καὶ πόνῳ διπλησθέν. Τί δεῖ γέροντος ὑμῖν δειλοῦ, καὶ ἀνάνδρου, καὶ κατ' ἐκαστήν, ὡς εἰπεῖν, ἀποθνήσκοντος τὴν ἡμέραν, οὐ τῷ σώματι μόνον, ἀλλὰ καὶ ταῖς φροντίσιν» (αὐτ. 481); Ὁ Γρηγόριος μέμφεται ἔπειτα τὸ φίλερι τῶν ἐπισκόπων, ἀναιρεῖ μομφάς τινας εἰς αὐτὸν ἀποδιδόμενας καὶ τελευτᾷ διὰ τῶν ὡραίων ἐκείνων καὶ συγχινητικῶν προσφωνήσεων· «Χαίροις, Ἀναστασία μοι, τῆς εὐσεβείας ἐπώνυμε. Σὺ γὰρ τὸν λόγον ἡμῖν ἐξανέστησας ἔτι καταφρονούμενον· τὸ τῆς κοινῆς νίκης χωρίον, ἡ νέα Σηλώμ, ἐν ᾗ πρῶτον τὴν σκηνὴν ἐπήξαμεν, τεσσαράκοντα ἔτη περίε-

ρομένην ἐν τῇ ἐρήμῳ καὶ πλανωμένην. Σὺ τε ὁ μέγας ναὸς οὗτος καὶ περιβόητος, ἡ νέα κληρονομία· ὑμεῖς τε ὅσοι μετὰ τοῦτον εὐθὺς τοῖς κάλλεσιν, ἄλλος ἄλλο τι τῆς πόλεως μέρος διειληφότες, ὥσπερ σύνδεσμοί τινες καὶ τὸ γειτονοῦν οἰκιοῦμενοι. Χαῖρέ μοι, ὦ καθέδρα, τὸ ἐπίφθονον ὕψος τοῦτο καὶ ἐπικίνδυνον, ἀρχιερέων συνέδριον, ἱερέων αἰδοῖ καὶ χρόνῳ τετιμημένον. Χαίρετε, ψαλμωδιῶν ἁρμονίαι, στάσεις πάννουχοι, παρθένων σεμνότης, γυναικῶν εὐκοσμία, χηρῶν, ὀρφανῶν συστήματα, πτωχῶν ὀφθαλμοί, πρὸς Θεὸν καὶ πρὸς ἡμᾶς βλέποντες. Χαίρετε, οἴκοι φιλόξενοι καὶ φιλόχριστοι, καὶ τῆς ἐμῆς ἀσθενείας ἀντιλήπτορες. Χαίρετε, τῶν ἐμῶν λόγων ἐρασταί, καὶ δρόμοι, καὶ συνδρομαί, καὶ γραφίδες φανεραὶ καὶ λανθάνουσαι, καὶ ἡ βιαζομένη κιγκλῖς, αὕτη τοῖς περὶ τὸν λόγον ὠθιζομένοις. Χαίρετε, ὦ βασιλεῖς, καὶ βασιλεια, ὅσον τε περὶ τὸν βασιλέα θεραπευτικὸν καὶ οἰκίδιον· εἰ μὲν καὶ βασιλεῖ πιστόν, οὐκ οἶδα· Θεῷ δὲ τὸ πλεῖον ἀπiston. Κροτήσατε χεῖρας, ὁξὺ βοήσατε, ἄρατε εἰς ὕψος τὸν ῥήτορα ὑμῶν. Σεσίγηκεν ὑμῖν ἡ πονηρὰ γλῶσσα καὶ λάλος. Χαῖρε, ὦ μεγαλόπολι καὶ φιλόχριστε. Πρόσιτε τῇ ἀληθείᾳ· μετασκευάζεσθε ὁψέ γούν· τιμήσατε Θεὸν πλεον τῆς συνηθείας. Χαίροις, Ἀνατολή καὶ Δύσις, ὑπὲρ ὧν, καὶ ὑφ' ὧν πολεμούμεθα· μάρτυς ὁ εἰρηνεύων ὑμᾶς, ἂν ὀλίγοι μιμήσωνται τὴν ἐμὴν ὑποχώρησιν. Χαίρετε, ἄγγελοι, τῆςδε τῆς ἐκκλησίας ἑφοροί, καὶ τῆς ἐμῆς παρουσίας καὶ ἐκδημίας, εἴπερ ἐν χειρὶ Θεοῦ τὰ ἡμέτερα. Χαῖρέ μοι, ὦ Τριάς, τὸ ἐμὸν μελέτημα καὶ καλλώπισμα· καὶ σώζοις τοῖςδε, καὶ σώζοις τοῖςδε, τὸν ἐμὸν λαόν· καὶ ἀγγέλοιό μοι διὰ παντός ὑψουμένη, καὶ αὐξομένη, καὶ λόγῳ καὶ πολιτείᾳ. Τεκνία, φυλάσσοιτέ μοι τὴν παρακαταθήκην· μέμνησθέ μου τῶν λιθασμῶν» (αὐτ. 489). Τοιοῦτος εἶναι ὁ Συντακτῆριος τοῦ Γρηγορίου, προῖόν ἀληθοῦς καὶ ἐξόχου ρητορείας, λόγος, ἐν ᾧ, κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Villemain, ἀναπτύσσει ὁ Γρηγόριος δύναμιν λόγου ἑκτακτον καὶ ἀνωτέραν ἢ ἐν τοῖς λοιποῖς πᾶσι, λόγος, ὅστις καὶ νῦν ἐτι μετὰ αἰώνων παρέλευσιν ἐπιδρᾷ τοσοῦτον

ισχυρῶς ἐπὶ τὸν ἀναγνώστην, ὥστε νομίζει ὅτι ἀκούει αὐτὸν ἀπαγγελλόμενον.

Καὶ αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Γρηγορίου ἔχουσι ρητορικὴν ἀξίαν· εἶναι γεγραμμένα ἐμβριθῶς, ἐν γλώσῃ ρεούσῃ, καὶ οὐχὶ πομπωδῶς. Ὁ Βασίλειος ἐν ἐπιστολῇ 19ῃ λυπεῖται διὰ τὸν λακωνισμόν τοῦ Γρηγορίου, θέλων οὕτω νὰ εἴπῃ, ὅτι ἐπεθύμει νὰ ᾔῃ αἱ ἐπιστολαὶ αὐτοῦ ἐκτενέστεραι, ἵνα μείζονος ἀπολαύῃ τέρψεως ἀναγινώσκων αὐτάς. Ἐν τῇ 51ῇ ἐπιστολῇ γραφείσῃ πρὸς τὸν Νικόβουλον, πραγματεύεται ὁ Γρηγόριος περὶ τοῦ ὕφους τῶν ἐπιστολῶν, ἐκπληρῶν τὴν παράκλησιν τοῦ Νικοβούλου. Ἡ ἐπιστολή, λέγει, πρέπει νὰ ᾔῃ σύντομος, σαφής, ἀπηλλογμένη παντός πομπώδους καὶ ξηροῦ, νὰ ἔχῃ χάριν, νὰ ᾔῃ πλήρης γυνωμῶν καὶ παροιμιῶν καὶ ἀποφθεγμάτων, ν' ἀποκλείωνται δὲ αἱ ἀντιθέσεις. Ἡ φράσις πρέπει νὰ ᾔῃ φυσικὴ καὶ ἡ τέχνη ὑπολανθάνουσα. Ἰδίως ὁμῶς ἡ ἐπιστολή πρέπει νὰ ᾔῃ σύντομος, εἰ καὶ τὸ μῆκος αὐτῆς ὀρίζεται κατὰ τὴν σημασίαν τῆς ὑποθέσεως. Κατὰ τοὺς κανόνας τούτους συνέτασεν ὁ Γρηγόριος τὰς ἐπιστολάς αὐτοῦ, αἵτινες εἶναι γεγραμμένα μετὰ τοσαύτης τέχνης καὶ ἐπιμελείας, ὥστε φαίνεται ὅτι ἔγραψεν αὐτάς δι' εὐρύτερον ἀναγνώστων κύκλον. Ἡ 233^η ἐπιστολή εἶναι δεῖγμα λακωνικῆς ἐπιστολῆς. Τὴν ἐπιστολὴν ταύτην ἔγραψεν ὁ Γρηγόριος διὰ τινα μητέρα, ἥτις ἔπεμπε τὸν υἱὸν αὐτῆς εἰς τὸν Λιβάνιον· «Μήτηρ πατρὶ πέπομφα παῖδα, ἡ κατὰ φύσιν τὸ κατὰ λόγους. Ὅπως οὖν μοι μελήσει, σοὶ μελήσει.» Τῷ Σακερδῶτι, στενότατα συνδεδεμένῳ μετὰ τοῦ Γρηγορίου, διωχομένῳ δέ, γράφει ὁ Γρηγόριος πολλὰς ἐπιτυχεῖς ἐπιστολάς περὶ τῆς ἀξίας τῶν διωγμῶν καὶ τῶν θλίψεων καὶ περὶ ὑπομονῆς (πρβλ. ἐπιστ. 214, 215, 216). Ἐν τῇ ἐπιστολῇ 222^α παραμυθεῖται εὐγλώττως τὴν ἀδελφὴν τοῦ Σακερδῶτος ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτῆς. Ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς 30^η, 21^η, 32^α καὶ 33^η πρὸς Φιλάγριον λαλεῖ ἐπίσης ἐξόχως περὶ τῶν σωματικῶν παθῶν. Ἐν τῇ ἐπιστολῇ 12^η ὁ Γρηγόριος εἶναι σκωπτικός. Γράφων πρὸς τὸν Νικόβουλον σκώπτοντα ὡς μικρὰν τὴν

σύζυγον αὐτοῦ, ἀδελφὴν τοῦ Γρηγορίου, λέγει· «Σκώπτεις τὴν Ἀλυπιανὴν ἡμῖν, ὡς μικράν, καὶ τῆς σῆς μεγαλειότητος ἀναξίαν, ὧ μακρὲ σύ, καὶ ἀμέτρητε, καὶ πελώριε, τό τε ὕψος καὶ τὴν ἀλκὴν. Νῦν γὰρ ἔγνων ὅτι ψυχὴ μετρεῖται, καὶ ἀρετὴ τανυλάντεται, καὶ τιμιώτεραι τῶν μαργάρων αἱ πέτραι, καὶ κόρακες ἀηδόνων αἰδεσιμώτεραι. Σὺ μὲν οὖν ἀπόλαυε τοῦ μεγέθους καὶ τῶν πηγῶν, καὶ μηδὲν λείπου τῶν Ἀλωάδων ἐκείνων. Ἴππον γὰρ ἄγεις, καὶ τινάσσεις αἰχμὴν, καὶ θῆρές σοι μέλουσιν. Τῇ δὲ οὐδὲν ἔργον, οὐδὲ παλλῆς τῆς ἰσχύος, κερκίδα φέρειν, καὶ ἡλεκάτην μεταχειρίζεσθαι, καὶ ἰσθῶ προσκαθέζεσθαι.» Ἰδίως τρυφεραὶ καὶ μετὰ πάθους γεγραμμέναι εἶναι αἱ πρὸς τὸν Βασίλειον ἐπιστολαὶ (πρβλ. 9, 20, 40, 45, 46, 58). Ἐν τινι ἐξ αὐτῶν, τῇ 46ῃ, γράφει· «Τί οὖν τις ἄλλο θαυμάσειε τῶν ἐπὶ τῆς γῆς, εἰ μὴ σὲ Γρηγόριος. Ἐν μὲν ἔαρ ἐν ὥραις, εἰς δὲ ἥλιος ἐν ἀστράσιν, εἰς δὲ περιέχων ἅπαντα οὐρανός, μία δὲ κατὰ πάντων φωνὴ ἡ σή, εἴπερ τι ἐγὼ ἱκανός τὰ τοιαῦτα κρίνειν, μηδὲ ἀπατᾶ με τὸ φίλτρον, ὅπερ οὐκ οἶομαι.» Ἐν ἐπιστολῇ 80ῇ πρὸς τὸν Εὐδοξίον γράφει μετ' ἄλγους· «Ἐρωτᾶς πῶς τὰ ἡμέτερα. Καὶ λίαν πικρῶς. Βασίλειον οὐκ ἔχω, Καισάριον οὐκ ἔχω, τὸν πνευματικὸν ἀδελφόν καὶ τὸν σωματικόν. Ὁ πατήρ μου καὶ ἡ μήτηρ μου ἐγκατέλιπόν με, μετὰ τοῦ Δαυὶδ φθέγγομαι. Τὰ τοῦ σώματος πονηρῶς ἔχει, τὸ γῆρας ὑπερ κεφαλῆς, φροντίδων ἐπιπλοκαί, πραγμάτων ἐπιδρομαί, τὰ τῶν φίλων ἀπιστία, τὰ τῆς Ἐκκλησίας ἀποίμαντα. Ἐρρει τὰ καλὰ, γυμνὰ τὰ κακά, ὁ πλοῦς ἐν νυκτί, πυρσός οὐδαμοῦ, Χριστὸς καθεύδει. Τί χρὴ παθεῖν; μία μοι τῶν κακῶν λύσις, ὁ θάνατος. Καὶ τὰ ἐκεῖθεν μοι φοβερά, τοῖς ἐντεῦθεν τεχμαιρομένῳ» (Γ'. 153).

Ὁ Γρηγόριος διατρίβων περὶ τὰ ἔσχατα τοῦ βίου αὐτοῦ ἐν τῇ πατρίδι αὐτοῦ Ἀριανζῷ, ἡσχολεῖτο περὶ τὴν ποίησιν. Ἀλλὰ τὰ ποιήματα τοῦ Γρηγορίου δὲν εἶναι ἀντάξια τῆς φήμης αὐτοῦ· πρῶτον διότι ἐποίησεν αὐτὰ ἐν βαθεῖ γήρατι, ὅτε ἡ ποιητικὴ φαντασία συνήθως ἄρχεται καθεύδουσα· καὶ δεύτερον διότι τὰ ποιήματα ταῦτα περιστρέφονται περὶ θεολογικὰ ζητήματα, εἶναι

μελέται ὀρησκευτικάί, ἐποιήθησαν ἄρα ἐν λελογισμένῃ ἡσυχίᾳ καὶ κρίσει, τοῦθ' ὅπερ περικόπτει τὰς πτέρυγας τῆς ποιητικῆς φαντασίας. Ἐν τούτοις πολλὰ τῶν ποιημάτων τοῦ Γρηγορίου δὲν στεροῦνται ποιητικῆς ἐξάρσεως καὶ φαντασίας. Ἐν μάλιστα τούτων ὑπερέχει τῶν λοιπῶν πάντων κατὰ τε τὸ ὕψος καὶ τὴν δύναμιν. «Χθές, λέγει, περιαλγῆς καὶ περίλυπος, μεμονωμένος ἐκαθήμην ὑπὸ τὴν σκιάν ἄλσους πυκνοῦ· διότι ἐν ταῖς θλίψεσιν ἀγαπῶ τὸ φάρμακον, νὰ συνδιαλέγωμαι πρὸς ἑμαυτόν. Αἱ αὖραι μιγνυόμεναι μετὰ τῶν ὠδῶν τῶν πτηνῶν κατέχεον ὕπνον νήδυμον ἀπὸ τῶν κορυφῶν τῶν δένδρων, ἐνθα τὰ πτηνὰ ἦδον ὑπὸ τοῦ φωτός τοῦ ἡλίου εὐφραίνόμενα. Αἱ τέττιγες κεκρυμμέναι ὑπὸ τὴν χλόην ἐποιοῦν ἅπαν τὸ ἄλσος νὰ ἀντηχῇ· ὕδωρ ψυχρὸν ἔβρεχε τοὺς πόδας μου ῥέον ἡρέμα διὰ τοῦ δροσεροῦ ἄλσους. Ἀλλ' ἐγὼ κατειχόμεν ὑπὸ τοῦ ἄλγους μου, οὐδόλως περὶ πάντων τούτων μεριμνῶν· διότι ψυχὴ ἀλγοῦσα δὲν παραδίδεται εἰς τέρψεις. Ἐν τῇ θλίψει καὶ ταραχῇ τῆς καρδίας μου εἶπον τάδε· Τίς ἐγενόμην, τίς εἰμί, τί ἔσομαι; ἀγνοῶ. Καὶ ἄλλοι σοφώτεροι ἐμοῦ ἀγνοοῦσιν αὐτό. Ὑπὸ νεφέλης κεκαλυμμένος πλανῶμαι τῇδε κακεῖσε οὐδὲ τὸ ὄναρ, ὧν ποθῶ, κατέχων· διότι πάντες κυλιόμεθα ἐν τῇ πλάνῃ, ἐφ' ὅσον ἡ πυκνὴ τῆς σαρκὸς νεφέλη ἐπικρέμαται καθ' ἡμῶν· ἐκεῖνος δ' εἶναι ὁ σοφώτερός μου, ὅστις πλέον τῶν ἄλλων ἀπατάται ὑπὸ τοῦ ψεύδους τῆς καρδίας αὐτοῦ. Εἰμί; εἶπατέ μοι; διότι ὅ,τι ἤμην παρῆλθε, καὶ νῦν εἶμαι ἄλλο τι· τί θὰ ἦμαι αὐριον, ἐὰν ὁ πάρχω; Οὐδὲν μόνιμον. Ἐρχομαι καὶ παρέρχομαι δίκην ποταμοῦ ῥέοντος. Εἰπέ μοι, τί εἰμι περιπλέον; καὶ νῦν ἐνῶ μένω ἐνταῦθα ὄρα μὴ φύγω. Δὲν διερχόμεθα δις τὸν αὐτὸν ποταμόν· δὲν ἐπαναβλέπομεν τὸν ἄνθρωπον ὃν ποτε εἶδομεν. Ὑπῆρχον ἐν τῷ πατρί μου, εἶτα ἡ μήτηρ μου ἐδέξατό με, ἐπλάσθην δὲ ἐξ ἀμφοτέρων. Ἐπειτα ἐγενόμην σὰρξ ἀκίνητος, ἀμέτοχος ψυχῆς καὶ τέρων. Ἐπειτα ἐγενόμην τάφον τῆς μητέρας. Οὕτω κείμενοι μεταξὺ δύο τάφων ζῶμεν ἵνα ἀποθάνωμεν. Ἡ ζωὴ μου συνίσταται ἐκ τῆς δαπάνης τῶν ἐτῶν μου. Ἦδη τὸ γῆρας μὲ κατέστησε πολίον. Ἀλλ' ἂν

ἡ αἰωνιότης μέλη νὰ μὲ δεχθῇ, ὡς λέγουσιν, εἰπέ μοι, δὲν σοι φαίνεται ὅτι ἡ ζωὴ αὕτη εἶναι ὁ θάνατος, ὁ δὲ θάνατος εἶναι ἡ ζωή;»

Ἐν τῇ ποιητικῇ ταύτῃ ἐξάρσει, ὁ ρήτωρ ἐξακολουθεῖ ἐρωτῶν τὴν δισύνθετον καὶ μυστηριώδη ἡμῶν φύσιν, λέγων· «Ψυχὴ, τίς εἶσαι; πόθεν ἔρχεσαι; τίς σε κατέστησε νεκροφόρον; τίς σε ἐνέδυσεν εἰς τὰς στυγεράς ἀλύσεις τοῦ βίου τούτου; Πῶς ἐμίγης πνεῦμα εἰς τὴν ὕλην, νοῦς εἰς τὴν σάρκα; Ἄν ἔλαβες τὴν ὑπαρξιν ταῦτοχρόνως μετὰ τοῦ σώματος, ὁποῖα ὀλεθρία εἰς ἐμὲ ἔνωσις! Εἶμαι εἰκὼν Θεοῦ καὶ τέκνον ἡδονῆς. Νῦν εἶμαι ἄνθρωπος, μετ' οὐ πολὺ δὲν εἶμαι πλέον ἄνθρωπος, ἀλλὰ κόνις· ἰδοὺ αἱ τελευταῖαι ἐλπίδες· ἀλλ' ἂν εἶσαι οὐρανία, ὦ ψυχὴ μου, δίδάξόν με τοῦτο· ἂν, ὡς φρονεῖς, εἶσαι πνοὴ καὶ μέρος Θεοῦ, ἀπόρριψον τὴν κακίαν καὶ πείθομαι ὅτι εἶσαι θεία» (Γ. σ. 755).

Ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἀβεβαιότητος ταύτης καὶ ἀμφιβολίας αἴφνης ὁ ποιητὴς ἴσταται ἑκπληκτος· ἀνακαλεῖ τοὺς λόγους αὐτοῦ· κλίνει γόνυ ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, ὃν λατρεύει, καὶ λέγει· «Νῦν σκότος, ἔπειτα ἀλήθεια, καὶ τότε θεωρῶν τὸν Θεὸν ἢ ὑπὸ πυρὸς κατεσθιόμενος θὰ νοήσῃς πάντα... Εὐθὺς ὡς ἡ ψυχὴ μου εἶπε τοὺς λόγους τούτους, τὸ ἄλγος μου ἔπεσε· τὸ ἑσπέρας δὲ ἐπανήλθον οἶκαδε ἐκ τοῦ ἄλσους, ἄλλοτε μὲν γελῶν ἐπὶ τῇ μωρίᾳ τῶν ἀνθρώπων, ἄλλοτε δὲ πάσχων εἰσέτι ἐκ τῆς ταραχῆς τῆς ψυχῆς μου» (Αὐτ. 765).

Ἡ ποίησις τοῦ Γρηγορίου εἶναι, κατὰ τὸν Villemain, ποίησις ἀληθοῦς ἔχουσά τι μεγαλοπρεπές. Ἡ τραγωδία τοῦ Χριστοῦ πάσχοντος, ἀτυχῆς οὔσα ἀπομίμησης τοῦ Εὐριπίδου, περιέχει ὅμως καὶ μέρη τινὰ ἐξόχου πάθους. Θαυμασία πρὸ πάντων εἶναι ἡ σκηνὴ ἐκείνη, καθ' ἣν παρὰ τοὺς πόδας τοῦ σταυροῦ ἡ τεθλιμμένη μήτηρ λαμβάνει παρὰ τοῦ θνήσκοντος αὐτῆς υἱοῦ τὴν ἀφῆσιν τοῦ ἀποστόλου Πέτρου, ὅστις, λέγει αὐτῇ, ἡμαρτεν ἐκ φόβου πρὸς τοὺς ἀνθρώπους. Ὁ Γρηγόριος εἶναι, κατὰ τὸν αὐτὸν Villemain, ὁ ποιητὴς τοῦ χριστιανισμοῦ τῆς Ἀνατολῆς· ἡ ποίησις αὐτοῦ πλὴν τῶν ἐλλεί-

ψεων ἔχει καὶ μεγάλα πλεονεκτήματα, καὶ δὴ τὰ δύο ταῦτα, ἥτοι τὴν φυσικὴν χάριν καὶ τὴν ἀληθῆ μελαγχολίαν.¹

Τοιοῦτος ὑπῆρξεν ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς ὡς ρήτωρ ἐκκλησιαστικὸς. Μετ' ἀληθοῦς ἐγκαυχήσεως ἀτενίζει τις εἰς τὸ ὕψος τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων καὶ ἀπλήστως ἐντρυφᾷ εἰς τὴν μελέτην τῶν ἀριστουργημάτων αὐτῶν· ἀλλ' ὑφ' ὁποίας κυριεύεται λύπης, ὅταν ἀπὸ τοῦ ἐνδόξου ἐκείνου παρελθόντος ἐπαναφέρῃ τὸ ὄμμα εἰς τὸ παρόν, ὅταν, ἀφείς τὸ ἰδεῶδες ἐκεῖνο, ἐπανεέλθῃ εἰς τὴν πικρὰν πραγματικότητα! Θ' ἀνατείλωσιν ἄρά γε καὶ αὖθις ἐν τῷ ὀρίζοντι τῆς Ἐκκλησίας τοιοῦτοι πολύφωτοι ἀστέρες; Θὰ ἴδῃ καὶ πάλιν ἡ ἡμετέρα Ἐκκλησία ἡμέρας δόξης καὶ μεγαλείου; Εἴθε!

I. ΜΟΣΧΑΚΗΣ

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΛΕΪΑΣ ΚΑΙ ΔΥΝΑΜΕΩΣ ΤΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

(Ἴδε τόμον Δ'. τεύχος ΙΑ' καὶ ΙΒ' ἀριθ. 346)

Πῶς δὲ καθίσταται ἱκανὴ ἡ κλασικὴ φιλολογία νὰ διατελῇ διδάσκαλος εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας; Τοῦτο πρόκειται νὰ ἐξηγηθῇ ἐν τοῖς ἐπομένοις. Ἐν πρώτοις παρατηροῦμεν ὡς πρὸς τοὺς Ἕλληνας, ὅτι τὸν ἐλληνισμόν ἐδημιούργησαν ἰδιάζουσαι περιστάσεις. Διότι καὶ ἐν Ἑλλάδι ὁ μὲν κοινωνικὸς βίος προῆλθεν ἐκ τῶν κόλπων τῆς οἰκογενείας καὶ τῆς φυλῆς, ἡ δὲ πατριαρχικὴ μοναρχία ἦν ὁ ἀρχικὸς τύπος τῆς κυβερνήσεως, μεταγενέ-

¹ Πλείοτερον περὶ τῆς ποιήσεως τοῦ Γρηγορίου ἴδε Villemain ἐνθ' ἄνωτ. σ. 133 κ. ἐφ. A. Grenier, La vie et les poésies de saint Gregoire de Nazianze.

στεραι δὲ κοινότητες ἐμορφώθησαν κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν προγενεστέρων καὶ ἡ φυσικὴ κατάστασις τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους ὅπερ διατεμνόμενον ὑπὸ ὀρέων καὶ κόλπων διαιρεῖ τὴν χώραν εἰς πολλὰς κεχωρισμένας χώρας καὶ νήσους, ἔφερεν τὸν ἀναγκαῖον χωρισμὸν εἰς μικρότερα καὶ ἀπ' ἀλλήλων ἀνεξάρτητα φύλα καὶ οὕτως ἐκώλυσε τὴν τελείαν ἀνάπτυξιν εἰς ἓν ὅλον καὶ μέγα φυσικὸν κράτος, ὡς τοιοῦτον εὐρίσκομεν εἰς τὰς περὶ τὸν Νεῖλον καὶ Γάγγην ποταμὸν κοιλάδας καὶ εἰς τὰς μεγάλας τῆς Ἀσίας πεδιάδας. Ἡ δὲ κοινωνία τῶν φυλῶν καὶ ἐθνῶν ἦν ἡθικὴ, μόνον ἐπὶ κοινῆς καταγωγῆς καὶ γλώσσης ἐρειδομένη· καὶ τῷ ὄντι διηνεκεῖς ἀγῶνες καὶ μεταβολαὶ τῶν οἰκητηρίων ἦσαν τὰ ἀποτελέσματα τοῦ κατακερματισμοῦ. Βραδύτερον δὲ κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Θουκυδίδου, φαίνεται ὅτι ἡ Ἑλλάς ἔλαβε σταθεροὺς κατοίκους· διότι πρότερον οἱ μὲν ἐξήλαυνον τοὺς δὲ, καὶ ἐπειδὴ οὔτε ἐμπόριον εἶχον, οὔτε εἰς τὴν γεωργίαν ἠσχολοῦντο, εὐκόλως κατελίμπανον τὰς κατοικίας αὐτῶν καὶ οὗτος ὁ διηνεκῆς ὠθισμὸς καὶ ἡ συνεχὴς μετανάστευσις τῶν ἑλληνικῶν φυλῶν πρὸ τοῦ τρωϊκοῦ πολέμου καὶ μεν' αὐτὸν ὑπῆρξεν ἡ αἰτία δι' ἣν ὁ Ἕλλην οὐκ ἦν δεσμευμένος ἐν τῷ ἐδάφει τῆς γῆς ὡς οἱ βάρβαροι τῆς Ἀνατολῆς. Ἑλλάς ἦν πανταχοῦ, ὅπου Ἕλληνες ὑπῆρχον. Αὕτη δὲ ἡ ἐλευθέρη κίνησις ἐξήγειρε τὴν ἐλευθερίαν τοῦ πνεύματος καὶ ἡ μεταλλαγή τῆς κατοικίας δὲν ἐπέκρεψε νὰ ἐπικρατήσῃ ἡ ἐποθέωσις τῆς φύσεως, ὡς παρ' ἄλλοις ἔθνεσιν ἐκ τῆς λατρείας τοπικῶν καὶ φυσικῶν περιστάσεων προήλθεν, ἡ κατὰπτωσις τοῦ λαοῦ καὶ ἡ ἐπὶ ταύτης ἐρειδομένη ἱερατικὴ καὶ δεσποτικὴ δύναμις, ἀλλὰ μᾶλλον συνεχωνεύθησαν αἱ ἐγγῶροι λατρεῖαι τῶν ἰδιαιτέρων φυλῶν εἰς ἓν μέγα σύστημα Θεῶν, αἰτινες ἐπὶ μᾶλλον ἀποβάλλουσιν τὴν ἐγγῶριον συμβολικὴν σημασίαν, μετεβλήθησαν εἰς γένικὴν ἡθικὴν οὐσίαν.

Ἡ δὲ ἀδιάλειπτος περιπλάνησις τῶν φυλῶν καὶ ἡ μεταλλαγή τῆς τύχης ἐν ἀγῶσι καὶ πολέμοις παρέσχε τοῖς ἰδιαιτέροις φύλοις σταθερωτέραν τονιμότητα καὶ ἕκαστος ἴσφυσεν ἐν ταῖς μικραῖς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον παραδεδομέναις εἰς πόλεμον καὶ λη-

στείαν πολιτείας ὡς τέλειος ἀνὴρ, ἡ ἀξία τοῦ ὁποίου παρείχε τὸ δίκαιον αὐτῷ πρὸς ἡγεμόνας καὶ συνεταίρους. Καὶ ἂν ἐν Ἀνατολῇ ὁ λαὸς, ὡς τὸ ἔδαφος, ἦν ἰδιοκτησία τοῦ δεσπότου, ἐν Ἑλλάδι ἀνῆκεν ἡ χώρα τῷ ἰδιώτῃ, ὡς πολίτῃ, ἣν κατέκτησε καὶ ὑπερησπίσθη. Ὅθεν ἐν Ἑλλάδι κατὰ πρῶτον ἀνεγνωρίσθη ἡ προσωπικότης καὶ ὁ ἀνὴρ ἔμαθεν ἀφ' ἑαυτοῦ νὰ ἔχῃ φρονήματα ἐλεύθερα τιμῶν τὴν ἀνδρείαν ὡς ἀρετὴν καὶ παρὰ τοῖς ἄλλοις καὶ μηδὲ τοῖς βασιλεῦσι καὶ ἱερεῦσιν ἀπονέμων τὴν τιμὴν, ἀλλὰ μόνον ἡ προσωπικὴ ἀξία, τιμὴ καὶ δόξα ἴσχυεν. Ἐφ' ὅσον δὲ αἱ διάφοροι φυλαὶ καὶ τὰ φύλα διετέλουν ἐν ἀδιαλείπτῳ καὶ ἀμειβαίᾳ πολεμικῇ καταστάσει, τὸ ἐθνικὸν αἶσθημα ἦν περιορισμένον ἐντὸς τῶν στενῶν ὀρίων τῆς πατρίδος· ὅτε δὲ κατὰ πρῶτον αἱ ἰδιαίτεραι πολιτεῖαι, ἐν τῷ τρωϊκῷ πολέμῳ ἠνωμένοι, ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος ἐπολέμησαν, ἤρξαντο οἱ Ἕλληνες ὡς ἓν ἔθνος νὰ αἰσθάνωνται καὶ ὅτε μετὰ τὴν τελευταίαν μεγάλην ἀναστάτῳσιν διὰ τῶν Ἀωριέων ἢ τῶν Ἀχαιῶν ἡγεμονεῖα μετέβη εἰς τοὺς Ἀωριεῖς, οἵτινες ἴσως ἀρχικῶς τὸ ὄνομα Ἕλληνες ἔλαβον, τὸ κοινὸν ὄνομα τῶν Ἑλλήνων περιελάμβανεν ὅλην τὴν χώραν αὐτῶν. Ἀπὸ ταύτης δὲ τῆς ἐποχῆς ἤρξατο ἡ διάκρισις καὶ ἀντίθεσις μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων, ἣν ἀγνοεῖ ὁ Ὅμηρος καὶ, ὅτε πολὺ βραδύτερον ἔτι αἱ ἰδιαίτεραι φυλαὶ διετέλουν ἐν ἀνταγωνισμῷ πρὸς ἀλλήλας, ἀνεπτύχθη ἡ ἰδέα τοῦ ἐλευθέρου ἑλληνισμοῦ, ἥτις ἐξεδηλοῦτο ἐν κοιναῖς διατάξεσιν, ἐν ἱεροῖς καὶ ἑορταῖς, καὶ ἦν ὁ πνευματικὸς δεσμός, ὅστις συνέσφιγγε τὸ ἔθνος τῶν Ἑλλήνων ἐν Εὐρώπῃ, ἐν Ἀσίᾳ καὶ ἐν Ἀφρικῇ.

Ἐντεῦθεν δὲ ἀρχεται ἡ ἰδίως ἱστορία τῶν Ἑλλήνων· πάντα δὲ τὰ προγενέστερά εἰσι παράδοσις σκοτεινὴ καὶ ἀνάμνησις τῆς παιδικῆς ἡλικίας. Νῦν τὸ πρῶτον μετὰ τὴν κατάπαυσιν τῶν ταρχῶν βλαστάνουσιν τὰ σπέρματα τοῦ πολιτικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου. Ἡ θρησκεία, ἡ πολιτεία καὶ ἡ τέχνη τῶν Ἑλλήνων κατὰγονται συγχρόνως ἐκ τῆς ἰδέας τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου, καὶ εἰ μὲν ἡ γραμματολογία ἔθνους τινὸς ἐν γένει ἐστὶν ἡ ἱστορία τῆς ἀναπτύξεως τῆς μορφωτικῆς αὐτοῦ ἰδέας, ὡς ἐν τοῖς

γραπτοῖς μνημείοις ἀπεικονίζεται, ἡ ἐλληνικὴ γραμματολογία, ὡς ἱστορία τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος, ἐστὶ συγχρόνως καὶ ἱστορία τῆς ἐκπαιδεύσεως αὐτοῦ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Ἐν ᾧ δὲ πᾶρά τοῖς Ἀνατολίταις ὁ ἄνθρωπος κατὰγεται ἐκ θεοῦ ἢ ἐκ τῆς φύσεως, παρὰ τοῖς Ἑλλησι κινεῖται, ἀπαλλαγείς ξόνων δυνάμεων, ἐλεύθερος καὶ ἀκώλυτος, οὐχὶ ὑπὸ τὴν παιδείου ξένου διδασκάλου, ἀλλ' ὡς κύριος καὶ ὁδηγὸς ἑαυτοῦ. Οὕτω δὲ τὸ ὑποκείμενον τῆς ἐλληνικῆς φιλολογίας ἐστὶν οὐχὶ ἡ φύσις, ὡς αὐτὴ ἐν τοῖς θαυμασίοις φαινομένοις τὴν φαντασίαν κινεῖ, οὔτε ὁ ἀόρατος θεὸς, ὡς ζητεῖ νὰ ἐννοήσῃ αὐτὸν ἐμπαθῶς ἢ διάνοια, ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος, ἀγωνιζόμενος πρὸς τὰς δυνάμεις ἐκτὸς καὶ ἐντὸς αὐτοῦ. Αὕτη δὲν ἀπωθεῖ τὸν θεὸν καὶ τὴν φύσιν ἀφ' ἑαυτῆς, ἀλλὰ μεσιτικῶς συνδιαλλάττει ἀμφοτέρους μετὰ τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ μὲν προαίσθησις τοῦ θείου ἐκδηλοῦται ἐν τῇ λατρείᾳ τοῦ καλοῦ, ὁ δὲ θαυμασμὸς αἰσθητικοῦ κάλλους τῆς μορφῆς ἐξευγενίζεται πρὸς τὸ αἰσθημα ἡθικοῦ κάλλους ἀνθρωπίνης ἐργασίας καὶ ἡ «καλοκάγαθία» φαίνεται ὡς τὸ ἰδανικὸν τῆς ἀνθρωπίνης τελειότητος.

Ἡ λεπτοτάτη ἐκφρασις μεγάλου φυσικοῦ πάθους ἀναμεμιγμένη ἐστὶν, ὡς λέγει ὁ Ἀλέξανδρος Οὐμβόλδος, μετὰ τῆς ποιητικῆς παραστάσεως ἀνθρωπίνου πάθους καὶ ἰδιαιτέρα περιγραφῇ τῆς φύσεως φαίνεται μόνον ὡς προσθήκη, διότι ἐν τῇ ἐλληνικῇ διαπλάσει τῆς τέχνης τὰ πάντα συγχρόνως κινουῦνται ἐν τῷ κύκλῳ τῆς ἀνθρωπότητος καὶ ἐν ᾧ ἡ μὲν ἰνδικὴ φιλολογία ἐστὶν ἡ ἀποθέωσις τῆς φύσεως ἡ δὲ ἐβραϊκὴ ἀντιστρόφως ἡ καταφρόνησις αὐτῆς, ἡ ἐλληνικὴ ἐστὶν ἡ ἐξανθρώπισις τοῦ θείου καὶ φυσικοῦ, καὶ ἂν ὁ Ἀνατολίτης ὑπὸ τῆς φαντασίας καὶ τοῦ αἰσθηματος ἀφαρπασθεὶς δὲν δύναται νὰ ἀντιληφθῇ διὰ τοῦ νοῦς τὸ ἄπειρον τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς φύσεως, τὰνάπαλιν παρὰ τοῖς Ἑλλησιν ἐπικρατεῖ ὁ νοῦς κανονίζων τὰς ὁρέξεις τοῦ ὀρεκτικοῦ καὶ τὰ δημιουργήματα τῆς φαντασίας. Ἐκεῖ μὲν ὁ τύπος δὲν περιέχει τὴν οὐσίαν, ἐνταῦθα ὅμως ἐπικρατεῖ συμμετρία καὶ

ἁρμονία. Καὶ ἐνῷ παρὰ τοῖς Ἀνατολίταις ἐκπληττόμεθα διὰ τὴν τόλμην καὶ τὴν μεγαλοπρέπειαν τῶν θεωριῶν καὶ αἰσθήσεων, παρὰ τοῖς Ἑλλησι θαυμάζομεν τὸ κάλλος καὶ τὴν ἀλήθειαν τῶν διανοημάτων. Τοῦτο τοίνυν παρέχει τῇ ἐλληνικῇ φιλολογίᾳ τὴν αἰώνιον αὐτῆς ἀξίαν, τοῦτο παρέχει αὐτῇ αἰωνίως νέαν χάριν, ὅτι τὸ ἀτελὲς καὶ φθαρτὸν λαμπρύνουσα ὡς ἰδανικόν, ἀνυψοῖ τὸν ἄνθρωπον καὶ κρατύνει νὰ ζητῇ ἐν αὐτῷ τὸ καλὸν καὶ ἀγαθόν καὶ νὰ πραγματοποιῇ ἐκτὸς αὐτοῦ. Καὶ οὕτως ἀπέβη ἡ τελειότης τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος πολύτιμος θησαυρὸς πάσης τῆς ἀνθρωπότητος εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας ἱκανὸς νὰ θρέψῃ τὴν πίστιν εἰς τὴν καλοκάγαθίαν τῆς ἀνθρωπότητος καὶ ἐν καιροῖς δεινοῖς καὶ χαλεποῖς, αὐτὴν ἐν αὐτῇ νὰ ἰδρύσῃ καὶ ἀνορθώσῃ καὶ δι' αὐτῆς καὶ ἐν κακαῖς περιστάσεσι εἰς τοὺς μυχοὺς τῆς καρδίας νὰ διατηρήσῃ τὴν βαθεῖαν εἰρήνην τῆς ἀγνότητος ὡς ἐν τινι ἀκηράτῳ ἐλευθέρῳ πολιτείᾳ.

Μετὰ τῶν ποιημάτων τοῦ Ὀμήρου ἦν στενῶς συνδεδεμένη ἡ ἐκπαίδεσις τοῦ λαοῦ παρὰ τοῖς Ἑλλησιν. Διότι ἐν τῷ Ὀμήρῳ ἀνευρίσκει ἑαυτὸν ὁ Ἕλλην, ἐν αὐτῷ ἔκειτο ὁ ἀρχικὸς τύπος τοῦ διανοεῖσθαι καὶ ἐνεργεῖν, ὁ μὲν Ἀχιλλεὺς αὐτοῦ ἦν τὸ ἰδανικόν τοῦ Ἑλλήνος ἥρωος καὶ πολεμιστοῦ, τὸ πρότυπον ἐνός Μιλτιάδου, Βρασίδου, Ἐπαμεινώνδου καὶ Ἀλεξάνδρου τοῦ μεγάλου ὁ δὲ Ὀδυσσεὺς αὐτοῦ ἦν τὸ πρότυπον τοῦ πολυμήτιος καὶ ἐν πάσαις τοῦ βίου ταῖς περιστάσεσι συνετώτατος ἀνδρὸς, ὅστις καὶ ὅτε τὰ κύματα αὐτὸν καταπιέζουσι, πάντοτε ἀναδυόμενος, οὐδέποτε ἀπόλλυσι τὴν γενναιότητα οὐδὲ τὴν ὑπομονήν, τὸ πρότυπον ἐνός Θεμιστοκλέους, Ἀλκιβιάδου, Λυσάνδρου καὶ Φιλίππου καὶ καθ' ὅλην τὴν ἱστορίαν μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων ἔδειξεν ὁ Ἕλλην πάντοτε τὴν τρανωτάτην ἀλήθειαν τοῦ Ὀμηρικοῦ τύπου. Ἐκ δὲ τοῦ Ὀμήρου ἦντλει τὸ ἔθνος τὰς ἀνθρωπίνους θεωρίας τοῦ ὑπερανθρώπου, τὴν φαιδρὰν θεολατρείαν, ἐξ αὐτοῦ ἐλάβανον οἱ ποιηταὶ ὕλην, εἰκόνας, γλῶσσας καὶ ρυθμοὺς διὰ τὰ ποιήματα αὐτῶν καὶ οἱ καλλιτέχναι ιδέας διὰ τὰ πλάσματα αὐτῶν. Ἐν αὐτῷ ἐμορφώθησαν ῥήτορες καὶ πολιτικοὶ ἄνδρες, ἐξ

αὐτοῦ τελευταῖον ἔμαθον φιλόσοφοι καὶ ἄνδρες τῆς ἐπιστήμης νὰ διατάσσωσι καὶ νὰ συνδέωσιν εἰς ἓν ὅλον τὸν μέγαν πλοῦτον τῶν διανοημάτων. Αὐτὸς ἦν ἡ πηγὴ τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς σοφίας τοῦ λαοῦ, ἐν αὐτῷ ἔκειτο θησαυρὸς εὐγενῶν καὶ μεγάλων αἰσθημάτων καὶ ἐν αὐτῷ τέλος πάντων εὕρισκον συμβουλὴν ἐν πάσαις ταῖς περιστάσεσι τοῦ βίου.

Ἀλλὰ τί ἐστὶν ἡμῖν ὁ Ὅμηρος; Τὸ κάλλιστον μυθολογικὸν βιβλίον ἐκ τῆς παιδικῆς ἡλικίας τῆς ἀνθρωπότητος, ὅπερ ἀνάγει ἡμᾶς πάλιν εἰς τὸν χρόνον τῆς παιδικῆς ἀθωότητος, αὐτὸς ἐστὶ πιστὸν κάτοπτρον τῆς ἀδιαφθόρου καὶ ἀμορφώτου φύσεως, ἐν ᾗ ἀπολλύντες ἐν τῷ βίῳ τὴν εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου, καθορῶμεν πάλιν αὐτὴν ἐν τῇ ἀδιαφθάρτῳ ἀγνότητι, τὴν αἰώνιαν ἡχῶ, ἥτις ἐμφανῶς ἀναφωνεῖ πᾶν ὅ,τι λαλεῖ εἰς τὸ στήθος παντὸς εὐγενοῦς ἀνθρώπου διὰ τὴν ἀξίαν τοῦ ἀνθρώπου. Διότι ἐπὶ τῶν πρώτων αἰσθημάτων τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τὰ ποιήματα αὐτοῦ εἰσιν ἐπωκοδομημένα, ἐπὶ τῆς ἀγότητος τοῦ υἱοῦ, τῆς συζύγου, τῆς πατρίδος καὶ ἐπὶ τῆς τὸ πᾶν ὑπερβαλλούσης ἀγάπης πρὸς δόξαν. Ἐξ ἑνὸς στήθους, ὅπερ καθαρῶς ἀνθρωπίνως ἡσθάνετο ἔρρευσαν τὰ ποιήματα αὐτοῦ, διὰ τοῦτο ῥέουσιν αὐτὰ καὶ θὰ ῥέωσιν εἰς πᾶν στήθος ἀνθρωπίνως αἰσθανόμενον. Ὅθεν ἐκ τῶν ποιημάτων τοῦ Ὀμήρου ἀνεπτύχθη ὀργανικῶς σύμπασα ἡ ἑλληνικὴ φιλολογία, ἀπὸ τοῦ ἔπους, τῆς ἀπλῆς παραστάσεως τοῦ ἔξω κόσμου, μεταβαίνουσα εἰς τὴν λυρικὴν ποίησιν, τὴν ἐκδήλωσιν τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου τῆς καρδίας καὶ τελευτῶσα εἰς τὸ δράμα, ὅπερ προάγει τὸ εὐγενὲς παρελθὸν καὶ τὸ κοινὸν ἐνεστὼς εἰς τραγωδίαν καὶ κωμωδίαν ἵνα διὰ σπουδῆς καὶ σκώματος κατορθώσῃ τὴν ἠθικὴν κάθαρσιν τοῦ λαοῦ. Ὅμοίως πρὸς τὰ εἶδη τῆς ποιήσεως σχηματίζονται ἐν τῷ πεζῷ λόγῳ τὰ τρία εἶδη, ἡ ἱστορία, ἡ ρητορικὴ καὶ ἡ φιλοσοφία μέχρι τοῦ Πλάτωνος, ὃς συνάμα ἐστὶ καὶ φιλόσοφος, καὶ ἱστορικός, καὶ ῥήτωρ, καὶ ποιητής, τελευτᾷ ἐνδόξως ἡ ἑλληνικὴ φιλολογία.

Ὡς ὁ Ὅμηρός ἐστιν ἡ βᾶσις τοῦ ἑλληνικοῦ Ὀλύμπου, οὕτως ὁ Πλάτων ἐστὶν ἡ κορυφὴ αὐτοῦ, ἐπὶ τῆς ὁποίας πᾶσαι αἰδευ-

θύνσεις συναντῶνται. Αὐτὸς ἐν τῇ εἰκόνι τοῦ Σωκράτους ἐντελῶς ἔλυσε τὸ ζήτημα τοῦ ἑλληνισμοῦ ἥτοι ἔφερε τῷ ἀνθρώπῳ τὸν ἀνθρώπον εἰς συναίσθησιν κατ' ἀνθρώπινον λαμπρὸν τρόπον. Οὕτω παρίστησιν αὐτοὺς ἀρχαῖον ἐπίγραμμα ἐν τῇ ἀνθολογίᾳ ὡς ἀρχὴν καὶ τέλος.

Διὰ παντὸς ζῇ Πλάτων, ζῇ Ὅμηρος, εἰ καὶ τῆς σοφίας τὴν πηγὴν συμπαρέλαβον, οὐχ ἥττον ὅμως τέρπει ἡμᾶς τὸ δροσερὸν ρεῦμα αὐτῶν.

Μετὰ τοῦ Ἀριστοτέλους, μαθητοῦ τοῦ Πλάτωνος, ἐπέρχεται μεταβεβλημένη κατάστασις καὶ νέα σημάσια τῆς συγγραφικῆς τέχνης. Ἡ φιλολογία ἀπὸ τοῦδε οὐχ ἐστὶν ἰδιοχτησία τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ μιᾶς τάξεως λογίων, οἵτινες τὴν ὑπάρχουσαν πληθὺν τῆς πνευματικῆς ὕλης ἐν μέρει μὲν συλλέγουσι, διακρίνουσι, κριτικῶς ἐξετάζουσι καὶ κρίνουσιν, ἐν μέρει δὲ ἐν ἰδίαις ἀπομιμήσεσι μεταπλάττουσι. Τὸ δημιουργὸν πνεῦμα ὑπεχώρησε τῇ διατακτικῇ δυνάμει καὶ οὕτως ἡ φιλολογία ἀποξενωθείσα τοῦ βίου τοῦ λαοῦ, ἀποσύρεται εἰς τὴν σχολήν¹⁾. Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας.

Ἡ δὲ πορεία τῆς ἀναπτύξεως τῆς Ῥωμαϊκῆς φιλολογίας ἐστὶ πάντῃ διάφορος τῆς ἑλληνικῆς. Διότι τὰ ἰδιαίτερα εἶδη τῆς ποιήσεως καὶ τοῦ πεζοῦ λόγου δὲν παράγονται, ὡς παρὰ τοῖς Ἕλλησιν, ὀργανικῶς ἀπ' ἀλλήλων, ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ Ῥωμαῖος δημιουργήσας φιλολογίαν τινὰ πρότερον εὗρεν αὐτὴν μορφωθείσαν παρὰ τοῖς Ἕλλησι, παρέλαβε μόνον ὅσα πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτοῦ κάλλιστα ἀνταπεκρίνοντο καὶ ἀπέρριψεν ὅσα ἠναντιοῦντο πρὸς τὸ πνεῦμα καὶ τὴν αἴσθησιν αὐτοῦ. Ἐν Ἑλλάδι μὲν συνε-

¹⁾ Σ. Μ. Ταῦτα φαίνονται μοι ἐπαληθεύοντα περὶ τῶν Ἀλεξανδρινῶν οὐχὶ δὲ καὶ περὶ τοῦ μεγάλου ἀρχιτέκτονος τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας Ἀριστοτέλους. Ἀμφότεροι γὰρ ὁ τε Πλάτων καὶ Ἀριστοτέλης εἰσι δύο ἀχώριστοι πνευματικοὶ ἀστέρες ἀπαστράπτοντες ἐν τῇ ἑλληνικῇ φιλοσοφίᾳ, ὧν ὁ μὲν Ἀριστοτέλης ἐπὶ τῆς γῆς ἐνεργῶν, συλλέγων πανταχόθεν ὕλην, ἐρευνῶν καὶ δημιουργῶν, ἀνέρχεται πυραμειδῶς εἰς μέγα ὕψος, ὁ δὲ Πλάτων ὁμοιάζον πρὸς ὑψηλὸν ὀβελοειδὲς ζῆτεῖ νὰ ἰδρύσῃ τὸ φιλοσοφικὸν οἰκοδόμημα ἐν τῇ οὐρανῇ.

νήργουν πάντες οἱ πνευματικοὶ παράγοντες πρὸς παραγωγὴν καὶ μόρφωσιν τῆς φιλολογίας, ἀποτελούσης οὐσιῶδες μέρος τοῦ ἐθνικοῦ βίου καὶ συμβαδιζούσης μετὰ τῆς γενικῆς πνευματικῆς, ὀρησκευτικῆς, πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀναπτύξεως. Ἐν Ῥώμῃ δὲ τοῦναντίον ἡ φιλολογία δὲν προῆλθεν ἀμέσως ἐκ τοῦ λαοῦ, καὶ οὐδεμίαν ἢ μόνον ἀσθενῆ ρίζαν εἶχεν ἐν τῷ ἐθνικῷ, ὀρησκευτικῷ καὶ πολιτικῷ βίῳ, ἀλλ' ἦν μᾶλλον ἔργον ἰδιωτῶν καὶ οὐχὶ πάντοτε Ῥωμαίων καὶ ἔχρηζε πρὸς σύστασιν αὐτῆς ἰδιαιτέρας ἐπιμελείας φιλοτέχνων ἀνδρῶν, οἵτινες τὰ τῷ λαῷ ξένα στοιχεῖα προῆγον, ἀπὸ τῆς ἐθνικῆς κατακρίσεως ὑπερήσπιζον, καὶ διὰ τοῦτο ἔπρεπε πολλάκις νὰ προσαρμόζεται εἰς τὰς κλίσεις καὶ διαθέσεις τῶν Μαικηνατῶν.

Ὁ Ῥωμαῖος παραδίδεται μὲν εἰς τὴν ἐπιρροὴν ἐλληνικῆς παιδείσεως οὐχὶ ὅμως ἄνευ ἀντιστάσεως καὶ μετὰ τινος αἰδοῦς ὅτι ὡς νικητῆς δεόν νὰ ὑποκύψῃ εἰς τὴν ἀνωτέραν πνευματικὴν δύναμιν τῶν ἡττηθέντων καὶ τούτου ἕνεκα ἐδανείζετο οὐχὶ τοσοῦτον τὸ πνεῦμα ὅσον τὸν χαρίεντα τύπον παρὰ τῶν Ἑλλήνων καὶ τοῦτον οὐχὶ ἄνευ ἰδίας δημιουργικῆς δυνάμεως προσήρμοζεν αὐτῷ, ὅπερ τὸ φρόνημα τοῦ Ῥωμαίου πρότερον ἐπλήρου. Διὸ ἡ ἡρωϊκὴ ἱστορία τοῦ ἔθνους αὐτοῦ, τὸ μεγαλεῖον καὶ ἡ δόξα τῆς εἰς τὴν κοσμοκρατίαν προωρισμένης Ῥώμης, τὸ βαθὺ αἶσθημα τῆς ἠθικῆς καὶ τοῦ δικαίου, ὅπερ καὶ αὐτὴ ἡ ἀναρχία τῶν ἐμφυλίων πολέμων καὶ ἡ δεσποτεία τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς δὲν ἡδυνήθησαν ἐντελῶς νὰ καταπνίξωσιν, ἐνεικονίζετο καὶ ἐν τοῖς συγγράμμασι τῆς ποιήσεως, τῆς ῥητορικῆς καὶ τῆς ἱστορίας καὶ τούτων ἕνεκα ἡ Ῥωμαϊκὴ φιλολογία ἐστὶ πιστὸν ἀπεικόνισμα τοῦ Ῥωμαϊσμοῦ καὶ μόνον τῷ ἐπιπολαίῳ παρατηρητῇ φαίνεται ἡ φιλολογία ὡς δουλικὴ ἀπομίμησις τῆς ἐλληνικῆς τέχνης. Ἐν πάσῃ δὲ ξένῃ ἐπιδράσει οὐδόλως ἀποκρύπτεται καὶ ἡ πρωτοτυπία αὐτῆς. Ἐν ᾧ δὲ ἡ ἐλληνικὴ φιλολογία φέρει μᾶλλον τὸν γενικὸν χαρακτῆρα τοῦ ἀνθρωπίνως καλοῦ καὶ ἀληθοῦς, ἡ Ῥωμαϊκὴ ἰδιαιτέρως ἐκφράζει μεγαλοπρεπῆ ἐθνικὴν συνείδησιν, ἐν τῇ πόλει βλέπει ὁ κόσμος τὸ μέγιστον, ὧν ὁ

ἥλιος δύναται καὶ νὰ ἴδῃ, ἐν ᾧ ἐκείνη μὲν σπεύδει νὰ ἀποσπασθῇ ἀπὸ τῆς περιορισμένης φιλαυτίας καὶ νὰ ἀναπτυχθῇ εἰς λαμπρὸν ἀνθος τῆς φιλανθρωπίας, αὕτη ἐστὶν ἀπόρροια φιλαύτου μὲν, δι' ἀξιώματος ὁμῶς καὶ κομψότητος ἡμερωθέντος πατριωτισμοῦ, καὶ ἐκείνη μὲν ἄγει ἡμᾶς εἰς τὸ κράτος τῶν ἰδεῶν καὶ διανοημάτων, αὕτη δ' ἐκφράζει τὴν θέλησιν τοῦ κοσμοκράτορος, ἐκείνη μὲν ἐστὶ περιεκτικὴ τῆς τέχνης καὶ ἐπιστήμης, ἐξ ἧς καλλιτέχναι καὶ σοφοὶ ἔλαβον παραδείγματα καὶ θεωρίας, αὕτη ἐστὶν ἡ πηγὴ τῆς πράξεως, ἐξ ἧς ἀπορρέει ἡ στρατιωτικὴ πεῖρα, ἡ πολιτικὴ σοφία, καὶ ἡ μάθησις τοῦ δικαίου καὶ τῆς τάξεως τῶν νόμων διὰ τοὺς πολεμιστὰς καὶ πολιτικούς.

Ἐν τοῖς Ῥωμαϊκοῖς συγγράμμασι ὑπάρχει τὸ πρῶτον παράδειγμα καὶ διδακτικὸν ἀρχέτυπον πῶς δύναται νὰ δημιουργηθῇ γνησία καὶ πάτριος φιλολογία ἐν τῇ ἐπιτετηδευμένῃ χρήσει τοῦ ξένου πρὸς παράστασιν τοῦ ἰδίου. Συνάμα ὁμῶς ἐν τῇ παρεκτροπῇ αὐτῆς κεῖται ἡ νοθετικὴ διδασκαλία πῶς μετὰ τοῦ παρακμάζοντος κράτους καὶ λαοῦ παρακμάζουσι καὶ ἡ φιλολογία καὶ ἡ γλῶσσα καὶ μαραίνονται. Τὴν δὲ ἐνδειαν τῆς Ῥωμαϊκῆς φιλολογίας, παραβαλλομένης πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν κατὰ τὴν δημιουργικὴν δύναμιν καὶ εὐφυίαν, κατὰ τὸ ἐπιστημονικὸν καὶ φιλοσοφικὸν πνεῦμα, κατὰ τὴν πρωτοτυπίαν καὶ τὴν χάριν τῆς παραστάσεως, ἀναπληροῖ δι' ἐνεργητικοῦ καὶ λίαν ἐκφραστικοῦ χαρακτῆρος, διὰ πρακτικοῦ αἰσθήματος καὶ ἐμπειρίας, περιεχούσης τὸν πραγματικὸν βίον, δι' εὐπρεποῦς τρόπου καὶ καθαρᾶς κομψότητος.

Ὁ δὲ κύκλος αὐτῆς ἐκτενέστερός ἐστίν, περιλαμβάνων πάντα τὸν τέως γνωστὸν κόσμον, ἐν ᾧ ἡ ἐλληνικὴ φιλολογία κινεῖται ἐν τοῖς στενοῖς ὁρίοις περιορισμένου τόπου. Αἱ σχέσεις, ἃς ἐκείνη περιγράφει, μεγαλοπρεπέστεραί εἰσιν καὶ περιεκτικώτεραι. Διὸ μεταβαίνοντες ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς εἰς τὴν Ῥωμαϊκὴν φιλολογίαν αἰσθανόμεθα ὅπως μετὰ πῖνα πλοῦν ἐν λαμπρῷ ποταμῷ, τέρπνᾶς ἔχοντι ὄχθας, πλήρει ἰχθύων καὶ μεταλλαγῆς, εἰς τὴν παγκόσμιον θάλασσαν, τῆς ὁποίας τὸ μέγεθος διεγείρει τὸν

θαυμασμόν ἡμῶν, καὶ τῆς ὁποίας ὁμως ἡ μονοτονία καθιστᾷ ἡμῖν πολυτιμότεραν τὴν ἀνάμνησιν τοῦ τερπνοῦ πλοῦ ἐν τῷ ποταμῷ τῆς ἐλληνικῆς τέχνης.

Ἐντεῦθεν ἐξάγεται ὅτι αἱ φιλολογίαι ἀμφοτέρων τῶν ἐθνῶν εἰσὶν ἡ κυρία ὕλη τῆς παιδείσεως ἐκείνων τῶν νέων, οἵτινες ἀφιεροῦνται εἰς τὰ προσήκοντα ἔργα, ἅπερ ὀρίζουσιν αὐτοὺς ὡς φρουροὺς τῶν ὑψίστων ἀγαθῶν τῆς ἀνθρωπότητος. Εἰς τοὺς μέλλοντας νέους μόνον ἡ ἀρχαιότης δύναται νὰ χορηγήσῃ τὰ ἐγκαίνια τῆς ἐπιστήμης, τῆς τέχνης καὶ τῆς πολιτικῆς, εἰς τοὺς ὁποίους ἡ θεραπεία καὶ μόρφωσις τοῦ εὐγενεστάτου, ὅπερ ἡ ἀνθρωπότης δημιουργεῖ, πρέπει νὰ ἐμπιστευθῇ. Μόνον δὲ ὁ τοῦ ἀγίου πνεύματος τῆς ἀνθρωπότητος, ὅπως τοῦτο ἀπεκαλύφθη ἐν τῷ κλασικῷ κόσμῳ, ἐμφορηθεὶς, δύναται ν' ἀποβῇ γνήσιος ἱεροφάντης τῆς ἐπιστήμης καὶ τέχνης. Οὐδεμία νεωτέρα φιλολογία δύναται νὰ ἀντικαταστήσῃ τὴν κλασικὴν. Διότι ἡ κατανόησις καὶ ἐκτίμησις πάσης ἄλλης φιλολογίας τῶν νεωτέρων προϋποτίθῃσι τὴν γνῶσιν τῆς ἀρχαίας. Οἱ κλασικοὶ εἰσὶν οὐχὶ πεποιημένα ἢ βεβιασμένα προϊόντα τῆς τέχνης, πρόσφορα μόνον τῇ καλῇ αἰσθήσει, ὡς συνήθως εἰσὶ τὰ φιλολογικὰ προϊόντα τῶν νεωτέρων, ἀλλ' ἀληθὴ καὶ γνήσια τέκνα τῆς φύσεως, ἅπερ ἐλευθέρως καὶ ἀπλῶς πᾶσαν νεανικὴν καρδίαν κατακτῶσιν, εἰσὶν ὡς πνευματικοὶ καρποὶ τῆς νεαρᾶς ἀνθρωπότητος ἡ καλλίστη καὶ ὀρεπτικωτάτη τροφὴ τῆς νεότητος παντὸς ἔθνους καὶ παντὸς χρόνου καὶ αὕτη ἐστὶν ἡ αἰτία, δι' ἣν ἡμεῖς οὐχὶ ἀπροαιρέτως, ὡς συνήθως συμβαίνει ἐν τοῖς συγγράμμασι τῶν νεωτέρων χρόνων ἐφελκόμεθα ἐξ ἐθνικῶν ἢ ὀρησκειτικῶν συμπαιθεῶν ἢ ἀντιπαιθεῶν ἢ ἀποτρεπόμεθα ἀπ' αὐτῶν.

Ἡ ἀρχαιότης ἐστὶν οὐδετέρα χώρα, εἰς τὴν ὁποίαν εἰρηνικῶς δύνανται νὰ συνενωθῶσιν ἄνθρωποι πασῶν τῶν ἐθνικοτήτων καὶ ὀρησκειμάτων χωρὶς ποτε νὰ φοβῶνται μήπως τὸ ἐθνικὸν αἶσθημα προσβληθῇ ἢ τὸ ὀρησκειτικὸν χλευασθῇ. Οἱ Ἕλληνες καὶ Ῥωμαῖοι πρὸ πολλῶν αἰώνων εἰσὶν ἐνταῦθα, καὶ αἱ προθέσεις αὐτῶν οὐδόλως πλέον ἐφάπτονται τοῦ προσωπικοῦ ἡμῶν συμ-

φέροντος καὶ ἐπομένως λίαν ἀμερολήπτως δυνάμεθα νὰ ἐκτιμήσωμεν καὶ κρίνωμεν αὐτοὺς, καὶ ἂν ἡμῖν ἀρέσκωσι, γινώσκωμεν καλῶς ὅτι ἀρέσκουσιν ἡμῖν χάριν ἑαυτῶν καὶ μόνων. Τί ἐστὶν ἡμῖν ἡ Ἐκάβη; δυνάμεθα νὰ ἐρωτήσωμεν μετὰ τοῦ Ἀμλέτου. Τί κοινὸν ἔχουσιν ἡμῖν σήμερον οἱ Ἕλληνες καὶ Ῥωμαῖοι; Καὶ ὁμως δύνανται τὸν εὐαίσθητον καὶ ἐπιδεκτικὸν μαθήσεως οὕτω νὰ δεσμεύωσιν ἵνα ἀποδεχθῇ αὐτοὺς, ὥστε ἡμεῖς ἄπαξ ὑπὸ τούτων τῶν Σειρήνων δελεασθέντες, οὐδέποτε πλέον δυνάμεθα νὰ ἀποσπασθῶμεν ἀπ' αὐτῶν. Διότι ὅσω συνεχέστερον ἀναγινώσκωμεν αὐτοὺς, τοσούτω πολυτιμότεροι καθίστανται ἡμῖν. Ὅθεν λίαν ὀρθῶς κατατάσσει ὁ Λέβης ἐν τῷ βίῳ τοῦ Γοιθίου τὸ κλασικὸν μεταξὺ τῶν χαρίτων ἐκείνων δι' ὧν ἀλίσχεται ἡμᾶς. «Ὑπάρχει λέγει εἶδος καλλιτεχνικῶν ἔργων, τὰ ὁποῖα ἅμα κατὰ πρῶτον ἴδωμεν καὶ γνωρίσωμεν, καταθέλγουσιν ἡμᾶς. Τὰ διανοήματά εἰσι νέα, ὁ τύπος ἐστὶ νέος καὶ ἡ κατόρθωσις μεγάλη. Ἐν τῷ πυρὶ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ διακηρύττομεν τὸ νέον σύγγραμμα ὡς ἀριστούργημα, πάντοτε ἀναγινώσκωμεν αὐτὸ ἐκ νέου, μανθάνομεν ἀπὸ μνήμης καὶ γινόμεθα τοῖς φίλοις καὶ γνωρίμοις ἡμῶν ἐνοχλητικοὶ διὰ τῶν παραπομπῶν καὶ ἐγκωμίων. Ἀλλὰ μετ' ὀλίγα ἔτη καὶ ἴσως μετ' ὀλίγους μῆνας γίνεται ἡμῖν τὸ σύγγραμμα ἀφόρητον καὶ δὲν δυνάμεθα πλέον νὰ ἀναγινώσκωμεν αὐτό. Διότι τὰ διανοήματα αὐτοῦ οὐκ εἰσι πλέον νέα καὶ φαίνονται νῦν κοινὰ καὶ τετριμμένα ἢ καὶ ἐντελῶς ἐσφαλμένα, τὸ δὲ ἔργον οὐδόλως πλέον ἀξιοθαύμαστον φαίνεται ἡμῖν, οἵτινες περιέστημεν ἤδη εἰς τὸ σημεῖον τῆς κατακρίσεως.

Τὸ δε σύγγραμμα οὐκ ἦν ἀριστούργημα; βεβαίως οὐχί! τὸ ἀριστούργημα οὐδένα αἰφνήδιον ἐνθουσιασμόν ἐγείρει καὶ ὀφείλομεν ἐπὶ πολὺν χρόνον καὶ συντόνως νὰ σπουδάζωμεν αὐτό, καὶ πρὶν ἔλθωμεν εἰς τελείαν γνῶσιν, ὀφείλομεν νὰ ἐνδιατρίψωμεν ἐν αὐτῷ, διότι ἄλλως ἀποβαίνει ἀκατάληπτον ἡμῖν. Ἡ δὲ ἐπιβρόχῃ τοιοῦτου, πράγματι κλασικοῦ συγγράμματος, διαρκῆς καὶ παντοτεινὴ ἐστὶ καὶ οὐχὶ πρόσκαιρος. Διότι ὅσω οἰκειότερον ἡμῖν γίγνεται, τοσούτω ἰσχυρότερον ἐπενεργεῖ αὐτό, καὶ οὐδέ-

ποτε ἐξασθενεῖ ἡ χάρις αὐτοῦ "Οθεν ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον καταλαμβάνομεθα ὑπὸ θαυμασμοῦ καὶ σεβασμοῦ διὰ τὸν ἄπειρον πλοῦτον τοῦ περιεχομένου καὶ οὐδὲν ἐπιλήψιμον τεχνικῶς εὐρίσκομεν. Ὁ Ὅμηρος, ὁ Σαίικσπηρος, ὁ Ῥαφαήλ, ὁ Μότσαρτ, ὁ Βέτχοβεν οὐδέποτε προκαταλαμβάνουσι τὴν ἡμετέραν κρίσιν κατὰ κράτος, ἀλλ' ἅμα ἅπαξ καταλάβουσιν αὐτήν, ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον κρατύνεται ἡ ἐπιβρόση αὐτῶν». Ἀλλὰ τὰ ἀρχαῖα δὲν πρέπει ἀγροίκως μετὰ τῶν χειρῶν νὰ ψάβωμεν, ἀλλὰ διὰ τοῦ ὀφθαλμοῦ καὶ μετὰ τοῦ πνεύματος ὀφείλομεν νὰ παρατηρῶμεν καὶ ἐξετάζωμεν καὶ τότε θὰ θερμάνωσιν ἡμᾶς μικρὸν κατὰ μικρόν, ὡς τὸ ἄγαλμα ἐκεῖνο τοῦ Πυγμαλίωνος, καὶ ὡς ζῶντα ὄντα θὰ ἀναβαίνωσι ἐκ τῆς βάσεως καὶ τὸν θαυμαστήν ἡδιστα θὰ διαθέσωσι.

Προηγούμενως παρατηρήσαντες, ὅτι ἐν πᾶσι τοῖς δημιουργήμασι τοῦ ἀρχαίου κόσμου ὁ νοῦς ἐπικρατεῖ κανονίζων τὴν φαντασίαν καὶ τὸ αἶσθημα, ἐνταῦθα προσθέτομεν ὅτι οὗτός ἐστιν ὁ λόγος, δι' ὃν τὰ κλασικὰ καλλιτεχνήματα μετὰ πολυχρόνιον σπουδὴν ἀρέσκουσιν ἡμῖν, ἅπερ ἀποτυφλοῦσιν οὐχὶ τὰς αἰσθήσεις διὰ λαμπρὰς ἐπικοσμήσεως χρωμάτων, οὐδὲ τέρπουσιν ὑπερβολικῶς τὴν φαντασίαν διὰ τοῦ ὑπερφυοῦς καὶ θαυμασίου, οὐδὲ μεταφέρουσι τὴν ψυχὴν εἰς τὴν ἐπικύνδυνον μέθην τοῦ μυθικοῦ, τῆς ἐπιθυμίας καὶ ἀπαιτήσεως τοῦ ζοφεροῦ καὶ ἀορίστου, ὅπερ ἀποξενεῖ ἡμᾶς τῆς πραγματικότητος. Τὸ καταληπτόν ἐν αὐτοῖς παρέχει ἡ ἀπλότης καὶ σαφήνεια, δι' ὧν πᾶν ὑγιὲς πνεῦμα δεσμεύεται. Διὸ ταῦτά εἰσι τὸ κάλλιστον μέσον τῆς διορθώσεως τοῦ αἰσθητικοῦ ἐνθουσιασμοῦ τῆς ἐμπαθείας καὶ ὑποκρίσεως, ὡς ἀφ' ἑτέρου τῆς βαρβαρικῆς ἀπειροκαλίας καὶ γονίμου ἀκολασίας.

Ἡ ἀρχαία τέχνη ἐστὶν ἡ ἐξηυγενισμένη φύσις καὶ ἐν πάσῃ γυμνότητί ἐστιν ἀγνοτέρα τῆς νεωτέρας τέχνης, ἥτις διὰ θρυπτικῆς συγκαλύψεως ἐξεγείρει τὴν κακὴν ἐπιθυμίαν. Ὅπως δὲ ἡ φύσις καλλωπίζει τὴν γῆν, οὕτω καὶ αὕτη ἡμᾶς, κατακοσμεῖ δὲ αὐτὴν διὰ τοῦ καλλίστου, ὅπερ ἔχει, καὶ καθιστᾷ αὐτὴν τερ-

πνὸν ἐνδιαίτημα καὶ οὐχὶ ἔρημον κοιλάδα τοῦ κλαυθμῶνος. Οὕτως ἐξυμνεῖ ὁ Σχίλλερος τοὺς θεοὺς τῆς Ἑλλάδος.

Σκοτεινὴ σπουδὴ καὶ λυπηρὰ ἔκστασις
ἦν ἐξωρισμένη ἐκ τῆς φαιδρᾶς ὕμνων λατρείας
εὐτυχεῖς ἔπρεπε νὰ πάλλωσι πᾶσαι αἱ καρδίαι
διότι συγγενῆς ὕμνων ἦν ὁ εὐτυχής·
τότε οὐδὲν ἄλλο ἱερώτερον τοῦ καλοῦ ὑπῆρχε
δι' οὐδεμίαν ἡδονὴν ἡσχύνετο ὁ θεός
ὅπου ἡ σωφρόνως ἐρυθριῶσα Μοῦσα,
ὅπου ἡ Χάρις ἐβασίλευεν.

Ἀλλὰ διίσχυρίζονται τινες λέγοντες ὅτι ἡ σπουδὴ τῆς ἀρχαιότητος ἐστὶν ἄπρακτος καὶ ἀνωφελής. Διότι τίνα ἀνάγκην ἔχομεν τῶν Λατινικῶν καὶ τῶν Ἑλληνικῶν ἐν τῷ πολιτικῷ βίῳ; Αὕτη ἐστὶν ἡ ἀθλία τοῦ συμφέροντος ἀρχὴ πάντων ἐκείνων, ὧν ἄρτος σκοπός ἐστι πάσης σπουδῆς. Βεβαίως τὸ βάνανσον τοῦτο αἶσθημα πρέπει νὰ λάβῃ ἡ γνῶσις τῆς ἀρχαιότητος βεβαιούσης, ὅτι οὐ μόνον ἐξ ἄρτου ζῇ ὁ ἄνθρωπος, ἀλλ' ὅτι ὑπάρχει καὶ μάννα τι, ὅπερ ἄνωθεν ὁ Θεὸς ἐπεμψεν. Ἀληθῶς αὕτη ἡ ἐλευθεριώτερα καὶ εὐπρεπεστέρα θεωρία τοῦ βίου τὸν μὲν κλασικῶς παιδευθέντα ὑπεράνω τοῦ ὄχλου ἀνυψοῖ, τὸν δὲ σπεύδοντα πρὸς τὸν ἄρτον, καθιστᾷ ἔμπειρον πρὸς πᾶν βιωτικὸν ἐπιτήδευμα, καὶ ἀποδεδειγμένον ἤδη ἐστὶν ὅτι οἱ ἐν τοῖς σχολείοις τῶν ἀρχαίων σπουδᾶσαντές εἰσιν οἱ εὐφυέστατοι κατὰ τὸ πνεῦμα καὶ τούτου ἕνεκα οἱ εὐχρηστότατοι καὶ ἔτι μᾶλλον οἱ εὐγενέστατοι καὶ ἠθικῶς χρηστότατοι. Διότι τὰ συγγράμματα τῶν ἀρχαίων ἐγείρουσι αὐτοῖς τὸ ἀνεξάρτητον ἀνδρικὸν φρόνημα, ὅπερ παρέχει τῷ ἀνθρώπῳ τὴν γνησίαν εὐγένειαν· τοῖς ἀρχαίοις οὐδεμία δύναμις δύναται νὰ ἀπαγορεύσῃ τὴν ἐλευθερίαν τοῦ λόγου καὶ τὰ συγγράμματα αὐτῶν οὐδεμία ἀστυνομία δύναται νὰ κατὰσχη, οὐδεμία λογοκρισία δύναται νὰ βλάβῃ αὐτά.

Ἐξ αὐτῶν πάντοτε εὐγενεῖς ἄνδρες ἐρανίζονται τὰς θεμελιώδεις ἀρχὰς τοῦ δικαίου καὶ ἀληθοῦς καὶ ἀντλοῦσι τὸ θάρρος ἵνα ἐκδηλώσιν ἐλευθέρως τὴν ἑαυτῶν πεποίθησιν καὶ νὰ ἐναντι-

ῶνται ἀφόβως κατὰ πάσης ἀδικίας, ἐξ αὐτῶν θὰ εὐρίσκωσι τὸν λόγον τῆς ἀληθείας, ὃν οἱ παραλογισμοὶ τῶν σοφιστῶν κατέστρεψαν. Ἐν οὐδεμιᾷ ἄλλῃ φιλολογίᾳ ἀπαντῶμεν τὰς εἰκόνας τοῦ χαρακτῆρος τῶν ἀγαθῶν καὶ κακῶν τοσοῦτον ζωηράς, ὅσον ἐν τῇ ἀρχαίᾳ, ἐν ᾗ μανθάνομεν τὴν ἀληθῆ τῶν φρονημάτων ἀρετὴν, ἥτις προκύπτει ἐκ τῆς σταθερότητος τοῦ χαρακτῆρος.

Ἐντεῦθεν δ' ἔπεται προσέτι ὅτι πάντοτε πᾶσα δύναμις σπεύδουσα πρὸς τὸν δεσποτισμὸν καὶ τὴν τυραννίαν, τοὺς κλασικοὺς ἐφοβήθη καὶ ἐμόχθησε πολὺ νὰ ἐξουδετερώσῃ τὸ νομιζόμενον δηλητήριο αὐτῶν, καὶ ὅτε ἡ κλασικὴ ἀρχαιότης πάλιν ἀνέστη ἐκ τοῦ τάφου, τότε κατελήφθη ὅλος ὁ κόσμος ὑπὸ γενικοῦ ἐνθουσιασμοῦ ὑπὲρ αὐτῆς, γέροντες καὶ νέοι, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, ἡγεμόνες καὶ ἰδιῶται, κληρικοὶ καὶ κοσμικοὶ παρεδόθησαν εἰς τὴν χάριν αὐτῆς ὧν οἱ μὲν ἀνεγίνωσκον τὰ συγγράμματα τῶν ἀρχαίων, οἱ δὲ συνήθροιζον αὐτὰ καὶ ἐθαύμαζον τὰ λείψανα τῆς τέχνης καὶ ἄλλοι ἀφωσίουν τὸ πνεῦμα αὐτῶν ἐν τῇ φιλολογίᾳ, ἐν τῇ τέχνῃ καὶ ἐν τῷ βίῳ τῶν ἀρχαίων. Ἡ σκληρὰ ὅμως πραγματικότης κατέστρεψε πάραυτα τὸ λαμπρὸν ὄνειρον καὶ ἡ κλασικὴ ἀρχαιότης ἐφυγεν ἐκ τοῦ βίου εἰς τὴν σχολήν.

Καὶ ἐν μὲν τῇ Γερμανίᾳ Φίλιππος ὁ Μελάγχθων, ὁ ἀρχιδιδάσκαλος αὐτῆς πρῶτος, ὀρθῶς κατανοήσας τὰς ἀνάγκας τῆς νεολαίας, εἰσήγαγε τοὺς κλασικοὺς εἰς τὰ σχολεῖα, ὑπέβαλεν ὅμως αὐτοὺς ὑπὸ τὴν κηδεμονίαν τῆς ἐκκλησίας, καὶ αὕτη ἐνόησε τοὺς πλήρεις χυλοῦ καὶ αἵματος ὀρφανοὺς δι' αὐστηρὰς διαίτης σὺν τῷ χρόνῳ νὰ ἐξασθενίσῃ ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε ὁμοίαν πρὸς περιπατοῦντα πτώματα, ὧν πᾶσα ζωτικὴ δύναμις καὶ πᾶσα ψυχικὴ ἰσχὺς ἀπεμαράνθη. Μέχρι δὲ τῶν μέσων τῆς παρελθούσης ἑκατονταετηρίδος τὸ σχολεῖον ἦν τὸ ἐπιμελητήριο τῆς μικρολόγου μελέτης τῶν λογίων, ἐξ ἧς ἐβλάστησεν ἡ πλεκτάνη, ἥτις ἐπὶ τοσοῦτον χρόνον ἐκώλυσε τοὺς Γερμανοὺς ἀπὸ πάσης ἐλευθέρας κινήσεως· τὴν δὲ κατάστασιν τῶν Γερμανικῶν σχολείων, ὡς ἦν ἔτι εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τῆς παρελθούσης ἑκατονταετηρίδος, περιγράφει νέος τις συγγραφεὺς ἐν τινι

πραγματεία περὶ τῆς νεανικῆς ἱστορίας τοῦ Βιγκελμάνου, ἐνθα λέγει «λίαν οἰκτρὸς ἦν ἐν τῷ κατακλυσμῷ τοῦ τριακονταετοῦς πολέμου ὁ τοσοῦτον ἀκμαῖὸς ποτε βίος τῶν φιλανθρωπιστῶν, φθισίων καὶ μεμαρασμένος καὶ νεκρὰ καὶ τεθαμμένοι ἐμειναν αἱ γόνιμοι προτροπαὶ καὶ παρορμήσεις, αἵτινες προῆλθον ἐκ τοῦ Φιλίππου Μελάγχθωνος. Μίαν δὲ μόνην γνώμην τοῦ Μελάγχθωνος διετήρησαν μετὰ μικρολογίας, καὶ μέχρι τοῦ γελοίου διέστρεψαν τὸν ὑπὸ τοῦ ἀναμορφωτοῦ ὡς σωτήριο ἐντόνως παρασταθέντα σύνδεσμον τοῦ σχολείου μετὰ τῆς ἐκκλησίας, θεολογικὸν σκότος καὶ θεολογικὴ ἀμάθεια εἶχε διαστρέψει αὐτὸν ἐπὶ τοσοῦτον ὥστε ἡ φιλολογία ὡς θαράπαινα τῆς θεολογίας εἶχε ταπεινωθῇ. Διὸ ἡ μὲν ἑλληνικὴ ἑγλώσσα ἐντελῶς σχεδὸν εἶχεν ἐξαφανισθῇ ἐκ τῶν ἀνωτέρων σχολείων καὶ μόνον ἡ Καινὴ Διαθήκη ἀνεγινώσκετο ἐν αὐτοῖς. Ἡ δὲ λατινικὴ διεφθάρη ὑπὸ τὴν κηδεμονίαν τῶν κληρικῶν καὶ ἐξέπεσεν εἰς κομπῶδες καὶ βαρβαρικὸν ὄφρος. Πάντα δέ, ὅσα ἐν ἀρχῇ τῆς παρελθούσης ἑκατονταετηρίδος ἐκλήθησαν ἀρχαιολογικαὶ ἐπιστήμαι, οὐδὲν κοινὸν εἶχον πλέον πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ἀρχαιότητος. Αἱ κλασικαὶ σπουδαὶ ἦσαν ἐν τῇ ἐποχῇ ταύτῃ ἔρημος παραδόξων κιβωτός, ἐν ᾗ ἐσωρεύοντο ἀρχαιολογικαὶ καὶ μυθολογικαὶ κονιορτοὶ νεφέλαι μετὰ γραμματικῶν καὶ γλωσσολογικῶν ἐμπαθεστάτων λεπτολογιῶν ψυχρῶς καὶ ἄνευ συστηματικῆς τινος τάξεως.

Ὅτι δὲ ἡ σπουδὴ τῶν ἀρχαίων ἔχει τὸν ἱερὸν προορισμὸν νὰ χρησιμεύῃ ὡς προοδευτικὸν σχολεῖον τῆς γενικῆς παιδείσεως, ὡς βάσις καὶ ὑπόστασις καλοῦ καὶ καθαροῦ ἀνθρωπισμοῦ, ἡ συνείδησις αὕτη ἐντελῶς ἔλειπε τοῖς φιλολόγοις ἐκείνοις».

Κατὰ πρῶτον ἐν τῇ τελευταίᾳ πεντηκονταετηρίδι τοῦ παρελθόντος αἰῶνος κατορθώθη ὀλίγον κατ' ὀλίγον νὰ καταταχθῶσιν οἱ ἀρχαῖοι εἰς τὴν πρέπουσαν θέσιν. Εἰς τὰς προσπάθειάς τῶν φιλολόγων τῶν ἐκ τῆς σχολῆς τοῦ Ἄδνε καὶ Βολφίου ἐξεληθόντων, ὀφείλει ἡ Γερμανία κατὰ μέγα μέρος τὴν ἡγεμονίαν, ἣν ἔκτοτε κατέχει ἐν τῇ τάξει τῆς ἐπιστήμης καὶ τέχνης, καὶ ἐκ τοῦ πνεύματος, ὅπερ αὐτοὶ ἐνέπνευσαν τῇ νεολαίᾳ ἐκ τῶν

κλασικῶν προέκυψαν οἱ Μαραθωνομάχοι οἵτινες ἀπετίναξαν τὸν ζυγὸν τῆς ξένης δεσποτείας, καὶ ἡ ἀντίδρασις πρὸς τοὺς ἀγῶνας τῆς ἀπελευθερώσεως δὲν ἔμεινεν ἄνευ ἀντιδράσεως ἐπὶ τοῦ σχολείου. Διὸ δικαίως αἱ περὶ ἐλευθερίας ιδέαι τῆς νεολαίας ἀποδίδονται εἰς τὸ πνεῦμα τῶν κλασικῶν, ὅπερ τινὲς ἤθελον ἐκ νέου νὰ καταπνίξωσιν, ἀποπειραθέντες νὰ ἀπαγορεύσωσι τοῖς νέοις τὴν σπουδὴν τῶν ἀρχαίων. Ἡ παιδευτικὴ δύναμις τῶν κλασικῶν, λέγουσίν τινες, κεῖται οὐχὶ ἐν τῷ περιεχομένῳ αὐτῶν, ἀλλ' ἐν τῷ τύπῳ· τὸ πραγματικὸν μέρος ἐστὶ πάρεργον καὶ περιττόν, τὸ δὲ κυριώτατον μέρος ἐστὶ τὸ γλωσσικόν. Ἡ γραμματικὴ τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν ἐστίν, ἕνεκα τῆς τελείας καὶ κανονικῆς κατασκευῆς ὡς τυπικὸν μέσον τῆς μορφώσεως ἢ καλλίστη γυμναστικὴ πρὸς μόρφωσιν τῆς διανοητικῆς ἐνεργείας. Διὸ ἀνεγίνωσκον εἰς τὰ σχολεῖα τοὺς κλασικοὺς ἀποκλειστικῶς μόνον ὑπὸ γλωσσικὴν ἐποψίν μετὰ τῆς προθέσεως νὰ προσθέσωσιν αὐτῇ γραμματικὰς παρατηρήσεις, τοὺς μαθητὰς νὰ ἀσκήσωσιν εἰς τοὺς τύπους τῶν λέξεων, τοὺς συντακτικοὺς κανόνας διὰ παραδειγμάτων νὰ ἀποδείξωσιν αὐτοῖς καὶ εὐκαιρίας νὰ παρὰσχῶσι ἵνα τὸν θησαυρὸν τῶν λέξεων πλουτίσωσι καὶ φράσεις συλλέγωσι πρὸς χρῆσιν ἐν ταῖς γραπταῖς ἀσκήσεσι. Οὕτως ἀπησχόλουν τὸ πνεῦμα καὶ περιορίζοντο εἰς τὰ γράμματα. Οὐδὲν δὲ θαῦμα ὅτι ἡ τοιαύτη διδασκαλία τῶν κλασικῶν παρεῖχεν ἀηδίαν τοῖς μαθηταῖς καὶ ὅτι μετὰ τὴν ἀποφοίτησιν ἐκ τοῦ σχολείου αὐτοὺς ἔρριπτον εἰς τὴν γωνίαν ἢ ἐπώλουν, καὶ εὐχαρίστως ἐποίουν τοῦτο ἵνα δύνωνται νὰ ἀποχαιρετήσωσιν αὐτοὺς διὰ παντός. Οὐδόλως δυνάμεθα νὰ ἀπαρνῆθῶμεν ἐντελῶς καὶ τὴν ἀξίαν τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν ὡς τυπικῶν μέσων τῆς παιδεύσεως, οὐχ ἥττον ὅμως ὀφείλομεν νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι ἡ ἀξία αὐτῶν πολὺ κατωτέρα ἐστὶ, ἢν μετ' ἄλλων γλωσσῶν καὶ ἐπιστημῶν κοινὴν ἔχουσιν.

Ἡ σπουδὴ ὅμως τῆς ἀρχαιότητος ἔχει μίαν ὅλως ἰδιόζουσαν δύναμιν τῆς παιδεύσεως, μὴ δυναμένην νὰ ἀντικατασταθῇ δι' οὐδενὸς ἄλλου μαθήματος, ἥτις οὐ μόνον ἐν τῷ τύπῳ ἀλλ' ἐν

μᾶλλον ἐν τῇ ὕλῃ κεῖται, καὶ ταύτην τὴν μορφωτικὴν δύναμιν ἐξήσκησεν ἡ σπουδὴ τῆς ἀρχαιότητος μεθ' ὅλην τὴν ἀντίστροφον μέθοδον ἐπὶ τῶν εὐφρεστέρων μαθητῶν, οἵτινες ἐκ τοῦ περιεχομένου φυχαγωγηθέντες, παρετήρησαν ὅτι ἀπεστέρησαν αὐτοὺς τοῦ καλλίστου, καὶ οἵτινες διὰ τοῦτο ἀυθορμήτως καὶ μετὰ μείζονος ἀποτελέσματος παρεδίδοντο εἰς τοὺς κλασικοὺς καὶ τὸ πνεῦμα αὐτῶν ἀπεδέξαντο. Ἐγνώσαν δὲ ὅτι ἡ μέθοδος τῆς γραμματικῆς ἐρμηνείας δὲν ἔφερε καθ' ὅλοκληρίαν εἰς τὸν ποθούμενον σκοπὸν καὶ ἡ ἀπόπειρα ὅμως νὰ ὑποβάλῃσι πάλιν τοὺς κλασικοὺς ὑπὸ τὴν ἐποπτεῖαν τῶν θεολόγων, δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπιτύχῃ ἤδη ὡς πρότερον, καθ' ὅσον ὁ σημερινὸς κόσμος ἐστὶ λίαν κατειλημμένος ὑπὸ τοῦ ἀρχαίου πνεύματος καὶ ἀποβαίνει ἀδύνατον νὰ ἀνεχθῇ πάλιν μίαν κηδεμονίαν.

Τὸ Πάνθεον τῆς ἀνθρωπότητος οὐδόλως χρήζει ξένης μυσσεως καὶ ξένης ὑποστηρίξεως, ἀλλὰ προσκαλεῖ τοὺς λατρευτὰς αὐτοῦ. «Εἰσέλθετε, ἐπεὶ καὶ ἐνταῦθα θεοὶ εἰσὶν! (Introite, nam et hic dii sunt)». Ὁ δὲ εἰσελθὼν καὶ ἐνθουσιασθεὶς ὑπὲρ τοῦ καλοῦ συγκομίσει ἐκεῖθεν οὐχὶ νεκρὸν πλῆθος γραμματικῶν κανόνων καὶ τύπων καὶ μέγα χάος κενῶν φράσεων καὶ τὸ πνεῦμα σκοτιζόντων σοφισμάτων (*) ἀλλὰ πληθὺν ἰδεῶν καὶ εἰκόνων, αἵτινες ἐκ τοῦ βίου ὠφεληθεῖσαι, ἐν ἀκμαίᾳ δυνάμει ἀναλάμπουσι καὶ ἐν λαμπρῷ σχήματι ἀποκαλύπτουσι τὸ εὐγενὲς πνεῦμα. Αὐτός, λέγει ὁ σοφὸς Πλάτων, εἰσελθὼν εἰς τὸ ἀπέραντον πέλαγος τοῦ κάλλους, πολλοὺς καλοὺς καὶ μεγαλοπρεπεῖς λόγους καὶ διανοήματα γεννήσει ἐν ἀπείρῳ σοφίᾳ καὶ ἐπιρρωσθεὶς καὶ κρατυνθεὶς ὄψεται τὸ καλὸν αὐτὸ ἐν τῇ θείᾳ ἀπλότητι καθαρόν καὶ ἀμιγὲς καὶ εἶτα οὔτε θησαυροὺς τῆς γῆς οὐδὲ τὸ φθαρτὸν ποτε τιμήσει καὶ ἀντὶ σκιάς τῆς ἀρετῆς ἀληθῆς ἀρετὴν γεννήσει, διότι συνωκίσθη οὐχὶ τῇ σκιά, ἀλλὰ τῇ ἀρετῇ αὐτῇ».

(*) Σ. Μ. Πόσον διδακτικὰ ταῦτα πολλοὶ τῶν παρ' ἡμῶν διδασκάλων καὶ καθηγητῶν, οἵτινες ἥττον τοῦ δέοντος φροντίζοντες περὶ τοῦ πνεύματος τῶν συγγραμμάτων, ὅπερ ἀποτελεῖ τὴν οὐσίαν τῆς ἀξίας καὶ δυνάμεως αὐτῶν, καταναλίσκονται ἐπιδεικνύμενοι εἰς τὸ νεκρὸν πλῆθος τῶν γραμματικῶν καὶ συντακτικῶν κανόνων καὶ τύπων!

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΑ ΣΤΑΧΥΟΛΟΓΗΜΑΤΑ

ΥΠΟ

Ν. ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΕΡΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ ΕΝ ΓΕΝΕΙ

Α'. "Ο,τι διακρίνει τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τῶν ἄλλων ὄντων, ἔστι ὁ ὀργανισμὸς αὐτοῦ. Τὸ ὀρυκτὸν διαφέρει τοῦ φυτοῦ, τὸ φυτὸν τοῦ ζώου καὶ τὸ ζῶον τοῦ ἀνθρώπου.

Τὸ ὀρυκτὸν ἀποτελεῖται ὑπὸ πλήθους μᾶλλον ἢ ἥττον μεγάλου ἀριθμοῦ ὕλικῶν στοιχείων, ἅτινα συνεκτικὴ δύναμις συγκρατεῖ καὶ ἐπενεργεῖ ἵνα συγκολληθῶνται ἀλλήλοις· τὸ ὀρυκτὸν ἄρα αὐξάνει.

Εἰς τὴν συνεκτικὴν ἢ συγκολλητικὴν ταύτην δύναμιν προστίθεται ἐν τῷ φυτῷ νέα δύναμις, ἡ τῆς ζωῆς, δι' ἧς τρέφεται καὶ ἀναφύεται· τὸ φυτὸν ἄρα καὶ αὐξάνει καὶ ζῇ.

Τὸ δὲ ζῶον ἔχει τι πλεον οὐ μόνον τοῦ ὀρυκτοῦ, ἀλλὰ καὶ τοῦ φυτοῦ, τὴν δύναμιν τοῦ αἰσθάνεσθαι καὶ τὴν τοῦ κινεῖσθαι· ὁθεν τὸ ζῶον αὐξάνει, ζῇ, αἰσθάνεται καὶ κινεῖται.

Τέλος, ὁ ἄνθρωπος προστίθῃσιν εἰς ἀπάσας ταύτας τὰς κατωτέρας δυνάμεις ἑτέραν τινὰ ἀνωτέραν δύναμιν· τὴν τοῦ νοεῖν καὶ συλλογίζεσθαι· ὁ ἄνθρωπος ἄρα αὐξάνει, ζῇ, αἰσθάνεται καὶ διανοεῖται.

Β'. Ἀλλὰ τὸ λογικὸν συνεπάγεται τὴν ἐλευθερίαν. Τί γὰρ ὠφελεῖ τὸ γινώσκειν καὶ ἐπίστασθαι ἄνευ τῆς δυνάμεως τοῦ ἐνεργεῖν, συμφώνως πρὸς τὴν ἡμετέραν γνώσιν; Ὡσαύτως δὲ καὶ ἡ ἐλευθερία συνεπάγεται τὸ λογικόν. Εἰς τί θὰ μᾶς ὠφείλῃ τὸ δύνασθαι ἐθέλειν καὶ ἀποφασίζειν, εἰ μὴ εἶχομεν τὸ διευ-

θύνον τὰς ἀποφάσεις ἡμῶν φῶς, ἐὰν ἡγνοοῦμεν τὸ τί δεῖ ποιῆσαι; Τὸ λογικὸν ἄρα καὶ ἡ ἐλευθερία συνδέονται πρὸς ἀλλήλα καὶ ὑποτίθενται ὡς συνυπάρχοντα· οὕτως οὖν ὁ ἄνθρωπος τυγχάνει λογικὸς καὶ ἐλεύθερος· τοῦθ' ὅπερ διακρίνει αὐτὸν πάντων τῶν λοιπῶν πλασμάτων, καὶ ἀναδείκνυσιν αὐτὸν ὄντως κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ πεπλασμένον, ὡς ἔχοντα ἐν ἑαυτῷ τὴν θεῖαν οὐσίαν τοῦ Πλάστου. Ἀληθῶς φαίνεται προωρισμένος, ἵνα διὰ τῆς ὀρθῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς διδασκαλίας ἀναπτυσσόμενος ἐκπροσωπῇ ἐπὶ τῆς γῆς ἐν σμικρῷ τὰς θείας τελειότητας.

Ναὶ μὲν καὶ τὸ ζῶον γινώσκει τὰ ὄντα πρὸς θ' τὰ αἰσθητήρια αὐτοῦ διατελοῦσιν ἐν σχέσει· ἐνθυμεῖται ὅ,τι ἀντελήφθη καὶ ἡσθάνθη· συναρμολογεῖ τὰς ἀναμνήσεις του καὶ ὁδηγεῖται ὑπὸ τῆς ἀλληλουχίας αὐτῶν· ἀγνοεῖ ὅμως τὰς σχέσεις ἃς ἔχουσι τὰ ὄντα πρὸς ἀλλήλα, δὲν ἐξετάζει καὶ δὲν ἐννοεῖ αὐτά· ἐνῷ ἀπεναντίας ὁ ἄνθρωπος μὴ ἀρχούμενος εἰς τὸ ἀντιλαμβάνεσθαι καὶ γινώσκειν, ἅπτεται τῶν σχέσεων τῶν πραγμάτων, συγκρίνει, γενικεύει καὶ ἐξάγει ἐκ τοῦ γινωσκομένου ἐκεῖνο ὅπερ δὲν ἐγίνωσκε· ζητεῖ νὰ ἐξηγῇ καὶ νὰ ἐννοῇ. Ὅθεν τὸ μὲν ζῶον αἰσθήσεις μόνον ἔχει, ὁ δὲ ἄνθρωπος πρὸς ταῖς αἰσθήσεσιν ἔχει καὶ τὸ λογικόν, ὅπερ ἐστὶν ὁ λύχνος, τὸ φῶς τῆς διανοίας δι' οὗ φθάνει καὶ εἰς τὴν ιδέαν τῆς θεότητος. Καὶ τὸ ζῶον ὡσαύτως ἔχει θέλησιν· ἐνίοτε δὲ λίαν ἰσχυράν, καὶ δύναται νὰ προτιμᾷ καὶ νὰ ἐκλέγῃ, ἀλλ' ἡ θέλησις αὐτοῦ ὑποτάσσεται εἰς τὰς ὁρμὰς του, καὶ ἡ ἐνέργειά του εἰς ἐξωτερικοὺς ἐρεθισμοὺς, κατὰ νόμους ὠρισμένους, ὧν δὲν δύναται ν' ἀπαλλαχθῇ καὶ οὐς δὲν δύναται νὰ μεταβάλῃ. Ἀπεναντίας δὲ ὁ ἄνθρωπος ἐκλέγει ἐλευθέρως, προαιρεῖται, καὶ δύναται νὰ ἐνεργῇ ἔτι καὶ ἐναντίον τῶν ἑαυτοῦ συμφερόντων, ὅταν θέλῃ· συνελόντι δι' εἰπεῖν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ὑπάρχει πᾶν ὅ,τι καὶ ἐν τῷ ζῳῳ, πλεον δὲ τούτων τὸ λογικὸν καὶ ἡ ἐλευθερία, ἅτινα ἰδίως χαρακτηρίζουσιν αὐτὸν καὶ καθιστῶσιν αὐτὸν ὑπέρτερον. Παρὰ τὴν ζωϊκὴν λοιπὸν καὶ αἰσθητήριον ζωὴν, ὑπάρχει καὶ ἀνωτέρα τις ζωὴ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ,

ἡ ἐκ τοῦ λογικοῦ καὶ τῆς ἐλευθερίας πηγάζουσα, ἥτις ἐστὶν ὁ κυρίως ἀνθρώπινος βίος.

Γ'. Ἀλήθειά ἐστὶν ἀναντίρρητος ὅτι οὐδὲν εἰργάσατο ὁ δημιουργὸς ἄνευ σκοποῦ ὠρισμένου, καὶ ὅτι εἰς πᾶν πρᾶγμα, εἰς πάντα τὰ ὄντα διέγραψε τὰ τῆς ὑπάρξεως αὐτῶν ὅρια· τὸ ὄρυκτὸν ἐπλάσθη ἵνα ὑπάρχῃ ἀδρανές, τὸ φυτὸν, ἵνα ζητῇ χυμοὺς δι' ὧν τρέφεται καὶ ἀναπτύσσεται, καὶ φθειρόμενον πάλιν ν' ἀναφύηται, τὸ δὲ ζῶον νὰ ζητῇ οὐ μόνον τὸ εἰς αὐτὸ ὠφέλιμον, ἀλλὰ καὶ ν' ἀποφεύγῃ τὸ ἐπιβλαβὲς αὐτῷ· δὲν γινώσκει ὁμως μᾶλλον ἢ τὸ φυτὸν ὅτι ἐπλάσθη ἐπὶ τινι σκοπῷ, καὶ τίς ὁ σκοπὸς οὗτος. Μόνον λοιπὸν τῷ ἀνθρώπῳ δέδοται νὰ γινώσκῃ ὅτι ἐπλάσθη ἐπὶ τινι σκοπῷ, καὶ ὅτι ὀφείλει νὰ ἐργασθῇ ὅπως φθάσῃ ὅσον κάλλιστα εἰς τὸν προορισμὸν του.

Ἀλλὰ ποῖός ἐστὶν ὁ προορισμὸς οὗτος, καὶ πῶς θὰ γνωρίσῃ αὐτόν; Ὁ προορισμὸς οὗτος ἐκ τῆς φύσεως αὐτοῦ καὶ τῶν συνιστῶντων αὐτὴν στοιχείων προκύπτει ἐν τούτοις λοιπὸν ζητητέον αὐτόν. Ἐξετάζων ὁ ἄνθρωπος καὶ μελετῶν τὰ ἐν ἑαυτῷ θέλει ἀνακαλύψει αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος τὸν ἴδιον ἑαυτοῦ προορισμόν. Ὄφειλται νὰ ἐξετάσῃ τί ἀπαιτεῖ ἡ φύσις του, εἰς τί τείνουσιν αἱ κλίσεις του, καὶ τοῦτο ν' ἀποκαλύψῃ, τοῦτο ν' ἀναπτύξῃ. Τὰ κατ' οὐσίαν χαρακτηρίζοντα τὸν ἄνθρωπον εἰσὶν ἡ ἐλευθερία καὶ τὸ λογικόν· ἐν τῇ ἀναπτύξει λοιπὸν τῶν δύο τούτων δυνάμεων συνίσταται ὅλος ὁ προορισμὸς του. Ἀναπτύσσων τὸ λογικόν του ὁφεται ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον σαφέστερον καὶ ἀκριβέστερον τὸν σκοπὸν εἰς ὃν ἀποβλέπει, καὶ τὰ μέσα δι' ὧν δύναται νὰ φθάσῃ εἰς αὐτόν· ἐνὶ δὲ λόγῳ μανθάνει τὰ ἑαυτοῦ καθήκοντα καὶ τὸ τί δεῖ ποιεῖν· ἐνισχύων δὲ τὴν ἐλευθερίαν του ὁ ἄνθρωπος, καὶ περιποιῶν αὐτῇ πᾶσαν δύναμιν καὶ ἀνεξαρτησίαν, ὧν τυγχάνει ἐπιδεκτικῇ, θέλει καταστήσῃ αὐτὴν μᾶλλον ἱκανὴν, ὅπως ἐκτελέσῃ ἐκεῖνο ὅπερ τὸ λογικόν παριστᾷ αὐτῇ ὡς προορισμὸν του. Τῷ ὄντι ἡ διὰ τῆς ἀναπτύξεως τῆς διανοίας καὶ τῆς ἐνασχήσεως τῶν ἀρετῶν τελειοποιήσις ἀπαιτεῖ κατάλληλα, προσφύεστατα μέσα καὶ πλήρη ἐλευθερίαν πρὸς

ἐφαρμογὴν αὐτῶν εἰς τὸν ἀνθρώπινον βίον· ἀρετὴ δὲ ἄνευ ἐλευθερίας ἐνεργείας δὲν εἶναι πλέον ἀρετὴ πηγάζουσα μεθ' ἡδονῆς ἐκ τῆς καρδίας, εἶναι ἡ ἀρετὴ τοῦ ζυγοῦ, τῶν ἀλύσεων, τῆς μάστιγος καὶ τοῦ φόβου καὶ ὡς τοιαύτη ἀπόλλυσι πᾶσαν ἀξίαν.

Ἐξασκῶν τὸ λογικόν καὶ τὴν αὐτόβουλον ἐνέργειάν του ὁ ἄνθρωπος τελειοποιεῖται, βελτιοῦται κτᾶται ἀξίαν καὶ καθίσταται ἐπαινετός. Τὰ ὄρυκτά καὶ τὰ φυτὰ οὐδένα λόγον ἐπαίνου ἔχουσι, διότι εἰσὶν ἀπλῶς πράγματα ἀναίσθητα, ἀλλὰ καὶ οὐδ' αὐτὰ τὰ ζῶα, διότι ἡ ἐνέργειά των εἶναι μοιραίως προσδιορισμένη, ὑποβεβλημένη εἰς τὰς φυσικὰς καὶ ἀλόγους ὁρμὰς των, καὶ εἶναι ὅλως ἀνεύθυνος· ὥστε τρόπον τινὰ καὶ ταῦτα πράγματά εἰσιν· ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος καθίσταται ἐπαίνου ἢ ψόγου ἀξίος, διότι εἶναι κύριος ἑαυτοῦ, διότι ἡ ἐν αὐτῷ δύναμις ἐξ αὐτοῦ πηγάζει καὶ διότι εἶναι ὑπεύθυνος διὰ τὰς πράξεις του. Ὁ ἄνθρωπος ἐστὶν ὃν ἠθικόν καὶ ἐμπρόσωπον, ὁ δὲ προορισμὸς αὐτοῦ συνίσταται εἰς τὴν μεγίστην τελειοποίησιν αὐτοῦ, διανοητικῶς μὲν ἀναλόγως τῶν δυνάμεων, τῆς θέσεως, τοῦ ἐπαγγέλματος καὶ τῶν ἀναγκῶν ἐκάστου, ἠθικῶς δὲ συμφώνως πρὸς τὴν θεότητος μετέχουσαν φύσιν αὐτοῦ «ἅπαντες γὰρ θεοῦ υἱοὶ ἐστε» λέγει ἡ Γραφή· τουτέστιν ὁ ἄνθρωπος, ὁ κατ' εἰκόνα τοῦ θείου δημιουργοῦ τοῦ πλασθεὶς δέον νὰ τείνῃ διηνεκῶς πρὸς ἠθικὴν ἀνύψωσιν ἑαυτοῦ καὶ ἀφομοίωσιν πρὸς τὸ θεῖον, διὰ παντός μὲν μέσου, ἥτοι διὰ τῶν ἀγαθῶν διανοημάτων, αἰσθημάτων, λόγων καὶ ἔργων, πρὸ πάντων δὲ διὰ τῆς ζώσης πίστεως καὶ ἀγάπης πρὸς τὸν θεόν, ἔχων λαμπρὸν παράδειγμα τὸν ἁμωμον βίον, καὶ ἀσφαλῆ ὁδηγὸς τὰ ῥήματα τοῦ Σωτῆρος τοῦ κόσμου. «Ἀρχὴ σοφίας φόβος Κυρίου».

Οὕτω δὲ σκοπούμενη ἡ ἀνατροφή τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοσοῦτον εὐρείας λαμβάνουσα διαστάσεις, ἄρχεται ἀπὸ τῆς βρεφικῆς ἡλικίας καὶ λήγει διὰ τοῦ θανάτου.

Καὶ πρῶτον μὲν ἄρχονται οἱ γονεῖς τοῦ ἱεροῦ αὐτῶν καὶ ὑψηλοῦ ἔργου διὰ τῆς τοῦ σώματος ἐπιμελείας, ἐφαρμόζοντες ἐν ἀρχῇ μὲν τὰ τῆς ὑγιεινῆς ὁρθῆς παραγγέλματα, εἴτα δὲ ὅμα ἐπιστῇ ἡ κατάλληλος ὥρα βαθμηδὸν προστίθεται τούτοις καὶ ἡ

τῆς γυμναστικῆς ὠφέλεια περὶ ὧν ἀμφοτέρων θέλομεν διαλάβει ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ.

Ἀλλὰ καὶ ἡ τοῦ ἡθους καὶ τῆς καρδίας μὀρφωσις πρωϊμώτατα δέον ν' ἀρχίσῃ· ναί, ἀπ' αὐτῆς τῆς κοιτίδος, διότι ἡ ἀγιότης τῆς μητρικῆς καρδίας ἡ διὰ τῆς γλυκείας φωνῆς τῆς στοργῆς περιβάλλουσα τὸ τέκνον ἐνεργεῖ ἐπὶ τῆς ἀναπτυσσομένης ψυχῆς αὐτοῦ, καὶ τὰ τῆς ἀγαθότητος αἰσθήματα διὰ τοῦ γάλακτος καὶ τῶν μητρικῶν ἀσμάτων καὶ μειδιαμάτων μεταδίδονται αὐτῷ· καθ' ὅσον δὲ ἡλικιοῦται δι' αἰσθητοτέρων διδασμάτων καὶ διὰ τῶν περιστοιχούντων αὐτὸ παραδειγμάτων ἐμφυτεύονται εἰς τὴν καρδίαν αὐτοῦ. Ὅθεν ἀνάγκη ὁ μαθητῆς ὑπὸ ἐναρέτων καὶ ὅσον οἷόν τε πεπαιδευμένων γονέων παιδαγωγῶν καὶ διδασκάλων νὰ χειραγωγῇται εἰς τὸν βίον, εἰς τὸν προορισμὸν του, εἰς τὸ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ χρησίου πολίτου στάδιον του μορφούμενος καὶ ἐκμανθάνων ἐν τε τῷ οἴκῳ καὶ ἐν τῷ σχολείῳ, ἐκεῖνα ὧν θέλει ἔχει χρεῖαν ἐν τῷ βίῳ.

Οἱ τοιαῦτα καθήκοντα ἐπιχειροῦντες νὰ ἐκπληρώσωσι δέον νὰ ᾔναι αὐτοὶ πρῶτον καλῶς μεμορφωμένοι, ἱκανὴν ἀρετὴν, εὐσέβειαν καὶ παιδείαν κεκτημένοι, ἐνὶ δὲ λόγῳ ὁ παιδαγωγὸς ἢ ὁ διδάσκαλος δὲν πρέπει νὰ ᾔναι ἀνὴρ τυχαῖος, ἀλλ' ὅσον οἷόν τε σοφός, γνώστης τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ φιλοσοφικῆς παιδείσεως οὐχὶ ἄμοιρος. Ὁ τὸν νοῦν τοῦ παιδὸς σκοπῶν ν' ἀναπτύξῃ καὶ νὰ φωτίσῃ καὶ πλουτίσῃ, καὶ τὴν καρδίαν του νὰ διαπλάσῃ, πρέπει νὰ ᾔναι καλὸς ψυχολόγος καὶ παντοίων γνώσεων κάτοχος· διὸ βλέπομεν ὅτι ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ διακεκριμένης παιδείας ἄνδρες δὲν ἀπαξιοῦσι νὰ ἐπιδοθῶσιν εἰς τὸ τῆς παιδαγωγῆσεως καὶ ὀρθῆς ἐκπαιδεύσεως τῆς νεολαίας μέγα καὶ ὑψηλὸν ἔργον, πεποιθότες ὅτι ἐκ τούτου καὶ μόνου τούτου κρέμα ἢ εὐημερία καὶ τὸ μεγαλεῖον τῆς πατρίδος. Χρηστοὶ γονεῖς, ἐνάρετοι, πεπειραμένοι καὶ δραστήριοι παιδαγωγοὶ καὶ διδάσκαλοι, καὶ εὐσεβῆς καὶ πλήρης θεοῦ ζήλου πρὸς διδασκαλίαν τοῦ λαοῦ εὐπαιδευτος κληρὸς, ἰδοὺ οἱ ἀληθεῖς καὶ ἰσχυροὶ παράγοντες τῆς εὐδαιμονίας καὶ δόξης τῶν ἐθνῶν τῆς γῆς. Τούτων οὖν τυχόντες εὐπλοήσομεν.

(Ἔπεται συνέχεια).

ΠΕΡΙΛΗΨΙΣ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ

ΤΩΝ ΕΙΔΙΚΩΝ ΣΥΝΕΛΕΥΣΕΩΝ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ

Ἐν τῇ Α' εἰδικῇ συνελεύσει, γενομένη τῇ 14 Νοεμβρίου, ὁ πρόεδρος τοῦ συλλόγου κ. Ν. Χαλκιάπουλος διὰ συντόμου ὁμιλίας ἐκῆρυξε τὴν ἐναρξιν τῶν ἐργασιῶν τῶν συνελεύσεων τοῦ ἔτους τούτου, ἐυχόμενος, ἵνα αὗται ὧσιν ἀνάλογοι καὶ ἄξιαι τοῦ ὑψηλοῦ σκοποῦ, ὃν ὁ σύλλογος ἐπιδιώκει. Εἶτα εἶπεν, ὅτι κατὰ τὴν ἀπόφασιν τῆς Α' εἰδικῆς συνελεύσεως (τοῖς 18ης Ἀπριλίου παρελθόντος ἔτους αἱ ὑπὸ τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου ἐγκρίτως τότε συγκροτηθεῖσαι ἐπιτροπῆαι ἐπελήφθησαν τῆς μελέτης τῶν θεμάτων ἢ δὲ τριμελῆς ἐπὶ τοῦ Α' θέματος ὑπέβαλε τὴν ἐκθέσιν τῆς, ἣτις ἐδημοσιεύθη διὰ τοῦ «Πλάτωνος» ἐν τῷ τεύχει τοῦ Ἰουλίου καὶ Αὐγούστου 1882· ἐπὶ ταύτης δὲ καὶ μόνῃς δύνανται αἱ ἡδὴ αἰσίως ἀρξάμεναι εἰδικαὶ συνελεύσεις τῶν ἐταίρων ν' ἀσχοληθῶσιν, ἕως οὔ καὶ αἱ ἄλλαι ἐπιτροπῆαι πέμψωσι τὰς ἐπὶ τῶν ἄλλων θεμάτων ἐκθέσεις των. Ἡ ἐπὶ τοῦ Α' ζητήματος ἐκθεσις, εἶπεν ὁ κ. πρόεδρος, εἶνε σπουδαιοτάτη καὶ ἐὰν καλῶς μελετηθῇ ὑπὸ τῶν ἐταίρων καὶ συζητηθῇ, θέλει ἐπιδράσει σπουδαίως ἐπὶ τὴν μὀρφωσιν τῆς νεολαίας καὶ ἐπὶ τὴν κοινωνίαν ἐν γένει. Ἀπαιτεῖ δὲ πολλὴν προσοχὴν καὶ κατὰ τρία μέρη εἰς αὐτὴν διαιρεῖται ἢ ἐκθέσεις, ἧτοι τὸ περὶ τῆς θρησκευτικῆς μορφώσεως, τὸ περὶ τῆς ἠθικῆς μορφώσεως καὶ τὸ περὶ τῆς ἐθνικῆς μορφώσεως.

Προέτεινε δὲ ὁ κ. πρόεδρος εἰς τὴν συνέλευσιν, ἐὰν ἐνέκρινε νὰ γείνη συζήτησις χωριστὰ ἐφ' ἑκάστου τῶν τριῶν μερῶν τῆς ἐκθέσεως, ἵνα διευκολυνθῶσιν οἱ ἐταῖροι, οἱ δυνάμενοι καὶ θέλοντες νὰ συζητήσωσιν ἐπ' αὐτῆς. Κρίνει δὲ ἀναγκαῖον νὰ εἴπῃ ὅτι ἐφ' ἑκάστη λέξει χρειάζεται μεγίστη προσοχή, ὑπὸ τῶν συζητούντων ἵνα μὴ προσκρούσῃ τις, ἐπειδὴ πρόκειται περὶ θρησκευτικῶν καὶ ἠθικῶν ζητημάτων, ἅτινα εἰσι λίαν θεωρητικά.

Εἶτα προσέθηκεν ὅτι τὸ συμβούλιον βλέπον ὅτι δὲν ὑπῆρχον ζητήματα προκεκηρυγμένα ἐφέτος καὶ εἰς τὴν δημοτικὴν ἐκπαίδευσιν ἀφορῶντα, ἵνα δηλ. ἔχῃσι καὶ οἱ ἐταῖροι δημοδιδάσκαλοι καὶ οἱ περὶ τὰ παιδαγωγικὰ ἐνδιατρίβοντες θέμα συζητήσεως κατὰ τὰς ἐφετεινὰς τμηματικὰς συνεδρίας των, ἀπεφάσισε νὰ προκηρύξῃ καὶ περὶ τούτους τὸ ζήτημα.

τημα. «Ὅποια δέον νὰ εἶνε τὰ διδασκῆρια τῆς δημοτικῆς παιδείας ὑπὸ
τε παιδαγωγικὴν καὶ ὑπὸ ὑγεινὴν ἄμα ἐποψιν.»

Μετὰ δὲ ταῦτα προέτεινεν ὁ κ. πρόεδρος εἰς τὴν συνέλευσιν ν' ἀποφανθῇ
ἐπὶ τῆς ἐξῆς προτάσεως τοῦ διοικ. συμβουλίου. Ἐπειδὴ πολλοὶ τῶν ἐ-
ταίρων καὶ ἱκανοὶ τῶν συνδρομητῶν τοῦ «Πλάτωνος» καθυστεροῦσι συν-
δρομὰς των εἰς τὸν σύλλογον, νὰ ἐκδοθῇ ἀπόφασις τῆς συνελεύσεως, ἐὰν
πρέπη νὰ ἀνατεθῇ ἡ εἰσπραξὶς τῶν καθυστερουμένων καὶ τῶν τακτικῶν
ἐτησίων συνδρομῶν Συλλ. καὶ «Πλάτωνος» δι' Ἀνταποκριτῶν, εἰς οὓς νὰ
ἀποτίνῃ ὁ σύλλογος ποσοστὸν τι ἐπὶ τῶν εἰσπράξεων μέχρι πέντε τοῖς
ἐκατὸν. Ἵνα πραγματοποιηθῇ λοιπὸν ἡ εἰσπραξὶς τῶν ὑπὸ τοῦ προϋπολο-
γισμοῦ τοῦ συλλόγου προβλεπομένων ἐσόδων, ἀνάγκη εἶνε, εἶπεν ὁ κ.
πρόεδρος, νὰ ὑποστώμεν τὴν μικρὰν δαπάνην τῶν ποσοστῶν τῶν εἰς Ἀν-
ταποκριτὰς ἀποτιθησομένων.

Μετὰ δὲ τὴν εἰσαγωγικὴν ὁμιλίαν ταύτην τοῦ κ. Προέδρου, πρῶτος
λαβὼν τὸν λόγον ὁ κ. Ν. Πολίτης συνεφώνησε μετὰ τοῦ προέδρου ὅτι τὸ
ὑπὸ συζήτησιν θέμα τὸ ἀφορῶν εἰς τὴν καθόλου μὲρφωσιν τῆς ἐλληνίδος
νεολαίας καὶ κατ' ἀκολουθίαν καὶ τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ, εἶνε ἐκ τῶν σπου-
δαιοτάτων καὶ χρήζει συντόνου καὶ ἐμβριθοῦς μελέτης καὶ συζητήσεως,
ἀλλ' ὅμως ἀπεφάνητο γνώμην ὅτι ἡνωμένα δέον νὰ συζητηθῶσι καὶ τὰ
τρία μέρη τῆς εἰσαγωγικῆς ἐκθέσεως τῆς ἐπὶ τοῦ Α' ζητήματος ἐπιτρο-
πείας, καθόσον, εἶπε, δὲν εἶνε δυνατόν νὰ χωρισθῇ ἡ ἠθικὴ μὲρφωσις ἀπὸ
τῆς ὀρησκευτικῆς, μήτε αὕτη ἀπὸ τῆς ἐθνικῆς, καθόσον ἡ διδασκαλία τῆς
ἱστορίας, ἐν ᾗ ἀναπτύσσεται ἡ ἐθνικὴ μὲρφωσις συνάπτεται μετὰ τῶν
ἄλλων στενότερα καὶ συνδέεται μετ' αὐτῶν. Παρετήρησε δὲ ὅτι οὐ-
δὲν ἴδιον ἐν τῇ ἐκθέσει ἀναφέρεται περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι ἐθνικῆς μορφώ-
σεως, πῶς δὴλα δὴ δύναται νὰ προαχθῇ ἐν Ἑλλάδι ἡ ἐθνικὴ μὲρφωσις.

Πρὸς τοῦτον ἀπαντῶν ὁ κ. πρόεδρος ὑπέμνησε τὸν πρόλογον τῆς ἐκ-
θέσεως, ὅστις ὑποδηλοῖ τὴν ἑνωσιν τῶν δύο μερῶν, ἥτοι τῆς ὀρησκευτικῆς
καὶ ἐθνικῆς μορφώσεως.

Ὁ κ. Ἰγν. Μοσχάκης συμφωνῶν τῷ κ. Πολίτῃ λέγει ὅτι ἡνωμένως πρέ-
πει νὰ συζητηθῇ τὸ θέμα, ὅπερ κεχωρισμένως πραγματεύεται ἡ ἐκθεσις
τῆς ἐπιτροπείας.

Ὁ κ. Πολίτης ἐκδηλοῖ γνώμην, νὰ μὴ γείνη ἡ συζήτησις ἐπὶ τῆς ἐκ-
θέσεως, ἀλλ' ἐπ' αὐτοῦ τοῦ ὑπὸ συζήτησιν ζητήματος, καθόσον, εἶπεν, ἡ
ἐκθεσις τῆς ἐπιτροπείας οὐδὲν ἄλλο εἶνε ἢ ὁδηγία πρὸς λύσιν τοῦ ζητή-
ματος συντελοῦσαι.

Ὁ κ. Παπαδασιλείου προτείνει, ἵνα ἐλευθέρῃ ἀφεθῇ ἡ συζήτησις ἐπὶ
τοῦ θέματος καὶ οὐχὶ νὰ ληφθῇ ὡς βάσις ἡ ἐκθεσις.

Ὁ κ. Σπαθᾶκης λέγει, ὅτι τὸ προκηρυχθὲν εἰς συζήτησιν θέμα αὐτὸ
καθ' ἑαυτὸ καθαρῶς τίθησι τὰς βάσεις τῆς συζητήσεως κεχωρισμένως.
Διότι ἡ φράσις «οὐχὶ ἐν λόγοις, ἀλλ' ἐν τῷ ᾧθι» διηρημένον προτείνει τὸ
ζήτημα. Μάλιστα ὁ κ. Σπαθᾶκης προτείνει νὰ ὑποδιακριθῇ ἐτι τὸ θέμα
οὕτω «πῶς πρακτικῶς ἐν τῷ οἴκῳ καὶ πῶς ἐν τῷ σχολείῳ, δέον νὰ διδαχθῇ
ὁ παῖς. ἵνα μορφωθῇ ἠθικῶς» εἶναι ἄρα γνώμης νὰ μὴ ἐνωθῶσι τὰ θέ-
ματα ταῦτα.

Ὁ κ. Παπαδασιλείου συμφωνῶν τῷ κ. Σπαθᾶκῃ προτείνει, ἵνα εἴτε
αὐτὸ τὸ συμβούλιον, εἴτε ἐπιτροπεία τις ἐκλεχθῇσιν ὑπὸ τῆς συνε-
λεύσεως ὑποδιακρίσῃ τὸ ζήτημα διατυποῦσα αὐτὸ ἐπὶ τὸ σαφέστερον καὶ
ἀκριβέστερον.

Ὁ κ. Γ. Δέρβος εἶπεν, ἔπειδὴ ὅλα τὰ μέλη τοῦ συλλόγου δὲν εἶχον εἰ-
δικὰς γνώσεις ἐπὶ τῶν προκηρυχθέντων ζητημάτων, διὰ τοῦτο κατ' ἀπό-
φασιν τῆς συνελεύσεως ἐσχηματίσθησαν αἱ ἐπιτροπείαι, ἵνα ἐξενέγκωσι
προεισαγωγικὰς λύσεις, ὧν μία εἶνε ἡ ὑπὸ συζήτησιν. Φρονεῖ λοιπὸν ὅτι
ὀφείλει ἡ συνέλευσις νὰ ἀκολουθήσῃ τὰς βάσεις τὰς διὰ τῆς ἐκθέσεως ταύ-
της διατυπωθείσας ὡς πρὸς τὴν συζήτησιν καὶ λύσιν τοῦ ζητήματος.

Ὁ κ. Σπαθᾶκης ἐπαναλαβὼν τὸν λόγον λέγει ὅτι ἐλευθέρῃ δέον νὰ
γείνη ἡ συζήτησις καὶ οὐχὶ κατὰ τὰ ὑπὸ τῆς ἐκθέσεως διατυπωθέντα.

Ὁ κ. Δέρβος λέγει ὅτι οὐδὲν κωλύει νὰ λάβῃ ἡ συνέλευσις ὡς βάσιν
τὴν ἐκθεσιν.

Ὁ κ. Πολίτης ὡσαύτως ἐπαναλαβὼν τὸν λόγον εἶπεν ὅτι, καθὰ καὶ ὁ
κ. Σπαθᾶκης ὁρθῶς παρετήρησε, διαφωνοῦσιν πολλοὶ τῶν ἐταίρων καὶ περὶ
αὐτὴν τὴν βάσιν τοῦ ζητήματος, ἥτις διετυπώθη λίαν θεωρητικῶς διὰ
τοῦτο ἐπιμένει νὰ μὴ ληφθῇ ὡς βάσις τῆς συζητήσεως ἡ ἐκθεσις.

Ὁ κ. Ν. Ἀναστασίου παρατηρεῖ, εἶπεν, ὅτι καὶ κατὰ τὴν συζήτησιν
ταύτην, ὅπως καὶ κατὰ τὴν τοῦ παρελθόντος ἔτους δὲν φαίνονται παρε-
σκευασμένοι οἱ ἐταῖροι πρὸς συζήτησιν διὰ τοῦτο προτείνει ν' ἀναβληθῇ
ἡ συζήτησις, νὰ γείνη δὲ αὕτη ἐπ' αὐτοῦ τοῦ θέματος. Δύναται δὲ ὁ
συζητήσεων νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν πρὸς ὁδηγίαν του καὶ τὴν ἐκθεσιν τῆς Ἐπι-
τροπείας. Ὁ κ. Σπ. Βάσης προτείνει, νὰ ἐρωτηθῇ ἡ συνέλευσις ἵν' ἀπο-
φασίσῃ αὕτη, ἀνθὰ ληφθῇ ὡς βάσις τῆς συζητήσεως ἡ ἐκθεσις τῆς Ἐπι-
τροπείας ἢ αὐτὸ τὸ θέμα.

Πρὸς ταῦτα συμφωνοῦσι καὶ οἱ κ.κ. Ν. Κοντόπουλος καὶ Π. Κομνηνός.

Εἶτα δ' κ. Ἀργυριάδης λαβὼν τὸν λόγον εἶπεν: Νομίζει ὅτι ἡ ἐκθεσις τῆς Ἐπιτροπείας ὁρθῶς μὲν ποιεῖται τὴν προεισαγωγὴν λύσιν τοῦ ζητήματος, ἀλλὰ κατὰ τὴν γνώμην του δὲν ἀνταποκρίνεται αὕτη καὶ εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ ζητήματος, ὡς διευκρινίσθη ὑπὸ τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου. Προτείνει λοιπὸν νὰ τεθῇ ὡς βάσις αὐτὸ τὸ ζήτημα, ἐπιβοηθητικῶς δὲ νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν καὶ ἡ ἐκθεσις τῆς Ἐπιτροπείας, ν' ἀποφανθῇ δὲ ἡ συνέλευσις, ἂν πρέπη νὰ συζητηθῶσι τὰ μέρη τοῦ ζητήματος διηρημένα ἢ ἡνωμένα.

Ἐρωτήσαντος δὲ τοῦ Προέδρου, ἂν ἔδει νὰ ληφθῇ ὡς βάσις εἰς τὴν συζήτησιν ἡ ἐκθεσις τῆς ἐπιτροπείας ἢ αὐτὸ θέμα; ἡ συνέλευσις παρεδέχθη τὴν ἐλευθέραν συζήτησιν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ θέματος.

Εἶτα δ' ταμίας κ. Ν. Ἀναστασίου ἠρώτησε τὴν συνέλευσιν συμφώνως πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Προέδρου γενομένην πρότασιν ἂν ἐπιτρέπη νὰ χορηγηθῇ, ποσοστὸν τι ἐκ τῶν εἰσπράξεων τῶν συνδρομῶν πρὸς τοὺς Ἀνταποκριτὰς τοῦ Συλλόγου; ἡ δὲ συνέλευσις παρέσχε τῷ Διοικ. Συμβουλίῳ τὸ δικαίωμα νὰ ὀρίσῃ ποσοστὰ ἐπὶ τῶν εἰσπράξεων μέχρι πέντε ἐπὶ τοῖς εκατόν.

Ἐν τῇ Β' εἰδικῇ συνελεύσει τῆς 28 Νοεμβρίου μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν καὶ ἐπικύρωσιν τῶν πρακτικῶν τῆς προηγουμένης συνελεύσεως ὁ κ. Πρόεδρος ἐν πρώτοις εἶπεν ὅτι παρίσταται ἀνάγκη, ἵνα καὶ αἱ τμηματικαὶ συνεδρίαί τῶν εἰς τὴν δημοτικὴν παιδείαν ἀνηκόντων ἐταίρων ἐπιληφθῶσι τῆς συζητήσεως τοῦ προκηρυχθέντος καὶ ἀνακοινωθέντος αὐτοῖς θέματος ἐν ἡμέρᾳ ὀρισθησομένη ὑπ' αὐτῶν τυύτων. Μετὰ δὲ ταῦτα ἐκήρυξεν ἀρχομένην τὴν συζήτησιν ἐπὶ τοῦ ὑπὸ μελέτην τῶν ἐταίρων τῆς μέσης παιδείας θέματος. Πρῶτος δὲ λαβὼν τὸν λόγον ὁ ἀντιπρόεδρος κ. Ἀριστ. Σπαθᾶκης προέτεινεν, ἵνα ἡ συνέλευσις κανονίσῃ τὰ ὅρια τῆς συζητήσεως, ἐπειδὴ, καθ' ἃ καὶ ἐν τῇ προηγουμένη συνελεύσει παρετήρησε, τὸ ὑπὸ συζήτησιν θέμα διὰ τῶν φράσεων «οὐχὶ ἐν λόγοις, ἀλλ' ἐν τῷ ἥθει» ἀπαιτεῖ πρακτικὴν κατ' αὐτὸν λύσιν. Εὗρίσκει δέ, εἶπεν, ἀσάφειαν εἰς τὴν φράσιν ταύτην ὑποτίθησιν ὅμως ὅτι πρακτικῶς ἐν τῷ σχολείῳ καὶ διὰ τοῦ ἥθους καὶ τοῦ σαφοῦς παραδείγματος τῶν διδασκόντων δεόν νὰ ἐπιζητηθῇ καὶ ἐπιτευχθῇ ἡ ἠθικὴ μόρφωσις τῶν νέων.

Εἶτα δ' κ. Ν. Πολίτης εἶπεν πρὸς ταῦτα, ὅτι ὁ ἀγορεύων ἐπὶ τοῦ ζητήματος αὐτὸς θέλει διατυπώσῃ τὰ ὅρια τῆς συζητήσεως διὰ τῆς ὁμιλίας του, θέλει δὲ ὑποδηλώσῃ καὶ τὰς δυσχερείας τοῦ θέματος. Ἄλλως προτείνει, εἶπε, νὰ ἐκλαχθῇ ἐπιτροπεία τις, ὅπως αὕτη κανονίσῃ τὸ ζή-

τημα ἐπὶ τὸ εὐληπτότερον καὶ σαφέστερον καὶ διατυπώσῃ τὰ ὅρια τῆς ἀπ' αὐτοῦ συζητήσεως.

Ὁ κ. πρόεδρος λέγει ὅτι τὰ ὅρια τῆς συζητήσεως εἰσι τεθειμένα καὶ διαγράφονται διὰ τῆς φράσεως «ἐν τῷ σχολείῳ.» Τοῦτο δὲ θέλει τεθῇ βάσις τῆς συζητήσεως.

Ὁ κ. Μανοῦσος λέγει ὅτι δεόν νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν καὶ ὁ οἶκος, διότι ἄνευ τῆς συνδρομῆς τοῦ οἴκου ἐν τῇ μορφώσει τοῦ παιδὸς τὸ σχολεῖον οὐδὲν ἢ ἐλάχιστρα δύναται νὰ συντελέσῃ.

Εἰς ταῦτα ὁ κ. πρόεδρος ἀπαντῶν λέγει ὅτι βεβαίως ὁ μέλλων νὰ συζητηθῇ θέλει παραγματοποιῇ τὸ ζήτημα καὶ ὑπὸ τὴν ἐποψιν τῆς συμπράξεως τοῦ οἴκου ἐν τῇ μορφώσει τοῦ παιδός.

Ὁ κ. Δέρβος λέγει ὅτι, ἐπειδὴ τὸ ζήτημα ἀφορᾷ εἰς τὴν μέσην ἐκπαίδευσιν δὲν εἶνε ἀνάγκη νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ κατ' οἶκον μόρφωσις, διότι αὕτη ὑποτίθεται προϋπάρχουσα. Ἀνάγκη ὅμως, ἵνα ἐξετασθῶσι καὶ τὰ κατάλληλα βιβλία, τὰ συντελέσοντα εἰς τὴν ἐν τῷ σχολείῳ μόρφωσιν τοῦ νέου.

Ὁ κ. πρόεδρος παρατηρεῖ εἰς ταῦτα, ὅτι ζήτημα τῆς μορφώσεως εἶνε γενικὸν καὶ ἐπομένως δύναται νὰ ἀποβλέπῃ οὐ μόνον εἰς τὸν οἶκον ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἐν τῷ δημοτικῷ σχολείῳ παιδείαν καὶ οὐχὶ μόνον εἰς τὴν μέσην.

Ὁ κ. Παπαβασιλείου λέγει ὅτι τὸ ζήτημα ἐννοεῖ τὴν διδασκαλίαν τῶν μαθημάτων ἐν τῷ σχολείῳ, ἐν τῷ ὁποίῳ θέλει γείναι ἡ μόρφωσις τοῦ παιδὸς διὰ τῆς μορφωτικῆς διδασκαλίας.

Ὁ κ. Ἀναστασίου εἶπεν ὅτι τὸ ζήτημα ἀποβλέπει εἰς τὴν ἠθικὴν μόρφωσιν τῆς νεολαίας καὶ οὐχὶ εἰς τὴν σύνταξιν βιβλίων, ὅπερ εἶνε ἐν τῶν πολλῶν μέσων. Περὶ τούτων δὲ ὡς καὶ περὶ τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα ἐγένοντο ἄλλοτε συζητήσεις. Φρονεῖ ὅμως ὅτι ἐν τῇ ἠθικῇ μορφώσει τῶν παίδων δεόν νὰ περιλαμβάνηται ἡ τε θρησκευτικὴ καὶ ἡ ἐθνικὴ ἐν γένει μόρφωσις διότι ὁ παῖς σὺν τῷ χρόνῳ καὶ τῇ αὐξανομένῃ αὐτοῦ ἡλικίᾳ διὰ τε τῆς καταλλήλου διδασκαλίας καὶ δι' ἄλλων πολλῶν συντελεστικῶν μέσων θέλει διαμορφωθῇ καὶ ἡθοιοποιηθῇ. Τὰ δὲ βιβλία ὅπωςδὴποτε καὶ ἂν ἦνε συντεταγμένα εἶνε ἀδιάφορον, διότι ταῦτα δύνανται νὰ ἀναπληρωθῶσι διὰ τῆς ζώσης διδασκαλίας καὶ τῆς εὐμεθοδίας τοῦ διδασκάλου.

Ὁ κ. Δέρβος εἶπεν ὅτι τὰ βιβλία, περὶ ὧν ἀνέφερον, εἶνε ἀπαραίτητα εἰς τὴν διδασκαλίαν, ἀλλὰ δὲν ἐνδοίει διὰ τούτου ν' ἀποκλείσῃ τὴν διὰ

ζώσης διδασκαλίαν, ἥτις εἶνε ἡ ψυχὴ ὡς πρὸς τὴν μορφωτικὴν δύναμιν τοῦ βιβλίου.

Εἶτα ὁ κ. Π. Κομνηνὸς λαβὼν τὸν λόγον διετύπωσε τὸ ζήτημα οὕτω·

«Διὰ ποίας θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς διδασκαλίας ἐν τῷ σχολείῳ μορφοῦται ἡθὸς ὀρησκευτικόν τε καὶ ἐθνικόν, σύμφωνον τῷ ἀληθεῖ ἀνθρωπισμῷ καὶ ταῖς πατρικαῖς καὶ προπατορικαῖς ἀρεταῖς; Ἐνέπτυξε δὲ τὴν πρότασιν τοῦ διὰ τῶν ἐξῆς·

α) Ὅργανα ὀρησκευτικῆς μορφώσεως ἔστωσαν ἐρμηνεῖαι ἠθικῶν συγγραμμάτων τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας καὶ ἐλλήνων ποιητῶν καὶ συγγραφέων, καὶ δὴ α') ἐν τοῖς σχολείοις διδασκαλία τῆς ἱερᾶς ἱστορίας καὶ κατηχήσεως ὑπὸ θεολόγων, ἐχόντων βαθμὸν καὶ μισθὸν σχολάρχου ἢ ἐλληνοδιδασκάλου Γ' τάξεως, πρὸς ἄρδυσιν τῆς ἀρετῆς ἐκ παίδων ἀπὸ θείων ναμάτων.

β') Ἐν τοῖς γυμνασίοις, διδασκαλία τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας κατηχήσεως κατ' ἐκτασιν καὶ χριστιανικῆς ἠθικῆς ὑπὸ θεολόγων, ἐχόντων βαθμὸν καὶ μισθὸν καθηγητοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον κατηχητοῦ.

γ') Ἐν τῇ Δ' τάξει τοῦ γυμνασίου ὑπὸ φιλολόγων διακεκριμένων ἐπὶ ἀρετῇ καὶ παιδείᾳ διδασκαλία ἠθικῆς φιλοσοφίας, ἐδραζομένης ἐπὶ τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως καὶ ὡς ἐκ τούτου μὴ ἀντιμαχομένης τῇ χριστιανικῇ ἠθικῇ, διότι συναμφότεραι, ἥτε ἠθικὴ συνείδησις ὡς ἡ ἀληθινὴ ὀρησκεία, εἶναι ἀπόρροια καὶ φωνὴ τοῦ ὑπερτάτου ὄντος. Πρὸς ἀπόδειξιν δὲ τῆς ἀρμονίας ταύτης ἔστω διδασκαλία περὶ τῆς ἀνέκαθεν ἱστορικῆς βάσεως τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἵνα ὁ βίος καὶ ἡ διδασκαλία τοῦ Σωτῆρος, προκαταγγελοθέντος ὑπὸ τῶν προφητῶν καὶ προσδοκηθέντος ὑπὸ τοῦ Ἰσραὴλ καὶ κηρυχθέντος ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων, ὧσιν ὑπογραμμὸς βίου ἐναρέτου καὶ χριστιανικοῦ ἐκ προνοίας Θεῆος ἡμῖν παρακατατεθειμένης διὰ τῶν σοφῶν προπατόρων καὶ πατέρων ἡμῶν καὶ ἀπεικαζόμενος ἐν ταῖς πράξεσι καὶ τῇ πολιτείᾳ σοφῶν καὶ ἐναρέτων ἀνδρῶν.

Καθόλου δὲ ὁ τρόπος τῆς διδασκαλίας ἔστω κατάλληλος καὶ ἱκανὸς πρὸς τε ἀπόδειξιν ὅτι ἡ ἀποκαλύψις ἔστιν ἠθικὴ συμπλήρωσις τῆς τοῦ παντὸς δημιουργίας καὶ ἀρμονίας καὶ πρὸς ἔρσιν τῆς ἡμιμαθείας περὶ τὰ ὀρησκευτικά, ἥτις καὶ μόνη ἐστὶν αἰτιωτάτη τῆς ἀσεβείας καὶ ἀδυναμίας πρὸς λύσιν ὀρησκευτικῶν ἀπορημάτων.

Πρὸς ταῦτα ὁ κ. Πολίτης εἶπεν ὅτι τὰ λεχθέντα ὑπὸ τοῦ κ. Κομνηνοῦ βεβαίως εἶναι ἀτομικὴ τοῦ γνώμη, ἣν δὲν θὰ ἔχῃ τὴν ἀξίωσιν νὰ ἐπιβάλλῃ καὶ εἰς τὴν συνέλευσιν.

Ὁ κ. Σπαθόκης ἐπαναλαμβάνει τὴν πρότασιν τοῦ ἐπειδὴ θεωρεῖ ἀναγκαῖον νὰ διασαφηνισθῇ τὸ ζήτημα.

Ὁ κ. Κοντόπουλος φρονεῖ ὅτι διὰ τοῦ καλοῦ παραδείγματος τῶν διδασκάλων τῶν ἐμπεφορημένων ὑπὸ ζήλου ἀγνοῦ καὶ ἀνυποκρίτων ὀρησκευτικῶν γνώσεων δύναται κάλλιστα νὰ μορφωθῇ ὁ παῖς ἐν τῷ σχολείῳ.

Ὁ κ. Π. Κωνσταντινίδης εἶπεν ὅτι συμφωνῶν μετὰ κ. Σπαθόκη φρονεῖ ὅτι ἡ φράσις «οὐχὶ ἐν λόγοις ἀλλ' ἐν τῷ ᾧθει» νοεῖ ὅτι τὸ πᾶν εἶνε τὸ παράδειγμα τοῦ διδασκάλου ἐν τῇ ὑπ' αὐτοῦ γινομένη διδασκαλίᾳ. Ἀνάγκη εἶπες ἄρα νὰ ἔχῃ ὁ διδάσκαλος ἡθὸς χρηστόν, ἵνα ἐμπνέῃ τοῦτο καὶ εἰς τοὺς διδασκομένους ὑπ' αὐτοῦ παῖδας, ἄλλως οὐδεμίαν ὠφέλειαν προσγίνεται καὶ διὰ τῆς σοφωτέρας διδασκαλίας.

Ὁ κ. Πολίτης λέγει ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ κ. Σπαθόκη διατυπωθεῖσα ἀπορία ἐπὶ τῆς ἐννοίας τοῦ ζητήματος ὑπάρχει προφανῆς τοῖς πασιν διότι, τί δύναται νὰ δηλοῖ ἡ φράσις «μόρφωσις ἐν τῷ ᾧθει»; Διὰ τοῦτο ἐπαναλαμβάνει ὅτι εἶνε ἀνάγκη νὰ ὁρισθῇ βάσις συζητήσεως ἐπὶ τοῦ ζητήματος.

Ὁ κ. πρόεδρος εἶπεν. Νομίζει ὅτι δὲν μένει ἀσάφειά τις εἰς τὸ ζήτημα ὅταν ἐκληφῶσιν ἡνωμένως τὰ φύσει συνδεδεμένα, ἥτοι ἡ ἠθικὴ καὶ ὀρησκευτικὴ μόρφωσις.

Ὁ κ. Σπαθόκης, λέγει, νομίζει ὅτι τὸ διὰ τοῦ ζητήματος ὀριζόμενον σχολεῖον εἶναι κατ' ἐξοχὴν τὸ δημοτικόν διὰ τοῦτο προτείνει νὰ διατυπωθῇ τὸ ζήτημα οὕτω· «Πῶς πρέπει νὰ γίνηται ἐν τῷ σχολείῳ ἡ ὀρησκευτικὴ καὶ ἐθνικὴ μόρφωσις τῶν ἐλληνοπαίδων οὐχὶ θεωρητικῶς, ἀλλὰ πρακτικῶς, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τοῦ δημοτικοῦ σχολείου;

Ὁ κ. Γ. Νικολαΐδης εἶπεν ὅτι ἐκ συνδιαλέξεως ἦν ἔσχε μετὰ τοῦ κ. Σκορδέλη τοῦ προτείναντος τὸ ὑπὸ συζήτησιν θέμα, γινώσκει ὅτι σχολεῖον ἐννοεῖ πρὸ πάντων τὸ δημοτικόν.

Ἐζήτησε δὲ νὰ ἐπιτραπῇ αὐτῷ ὑπὸ τῆς συνελεύσεως νὰ ἀναγνώσῃ πραγματείαν τοῦ τινος σχέσιν ἔχουσας πρὸς τὸ ὑπὸ συζήτησιν θέμα ἀναφορικῶς πρὸς τὴν ὀρησκευτικὴν τῶν παίδων μόρφωσιν. Τὴν πραγματείαν ταύτην, λέγει, συνέταξεν εἰς ἀπάντησιν πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ κ. Π. Οἰκονόμου ἄλλοτε ἐν τῷ Συλλόγῳ ῥηθέντα ὡς πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς ἱερᾶς ἱστορίας.

Εἶτα ὁ κ. Πούλιος εἶπεν ὅτι σχετικῶς πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ κ. Νικολαΐδου λεχθέντα παρακαλεῖ τὴν συνέλευσιν νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τὴν γνώμην, ἣν ἔκτοτε εἰς ἀντίκρουσιν τῶν ὑπὸ τοῦ κ. Οἰκονόμου ἐν τῷ Συλλόγῳ λεχθέντων ἀνέγνω εἰς δύο συνεδριάσεις καὶ ἐξέδοτο εἰς ἰδιαιτέρον τεῦχος, ὡς

ἀντίτυπα ἔπεμψε καὶ εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Συλλόγου.

Ὁ κ. Μοσχάκης προτείνει, ἵνα τὸ ζήτημα διατυπωθῇ οὕτω: «Πῶς πρέπει νὰ γίνηται ἡ ὀρησκευτικὴ διδασκαλία, ἵνα ἀποβῇ καρποφόρος, μὴ ἀπάδουσα δὲ πρὸς τὴν ἐθνικὴν μόρφωσιν;» Ἐρωτᾷ δὲ τί ἐννοεῖ ὁ κ. Σπαθᾶκης, λέγων «οὐχὶ θεωρητικῶς;» Ἐννοεῖ δὴλα δὴ νὰ ἀποκλεισθῶσιν αἱ θεωρητικαὶ ἀρχαί;

Ὁ κ. Σπ. Βάσης προτείνει ἵνα ἀποφανθῇ ἡ συνέλευσις ἂν ἡ ὀρησκευτικὴ καὶ ἐθνικὴ μόρφωσις εἶνε συναφεῖς; καὶ διατυποῖ τὸ ὑπὸ συζήτησιν θέμα οὕτω:

«Πῶς πρέπει νὰ γίνηται ἡ ὀρησκευτικὴ διδασκαλία, ὥστε καὶ τὸ ἥθος νὰ προάγῃ καὶ πρὸς τὴν ἐθνικὴν μόρφωσιν νὰ μὴ ἀπάδῃ.»

Ὁ κ. πρόεδρος προτείνει νὰ συγχωνευθῶσιν αἱ συμφωνοῦσαι προτάσεις πρὸς ἀλλήλας, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ τοῦ κ. Σπαθᾶκη καὶ ἡ τοῦ κ. Κομνηνοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ τοῦ κ. Μοσχάκη καὶ ἡ τοῦ κ. Βάσης καὶ νὰ ἀποφανθῇ ἡ συνέλευσις ποτέρᾳ τούτων θεωρεῖται σκοπιμωτέρα ἵνα τεθῇ ὡς βᾶσις εἰς συζήτησιν.

Ὁ κ. Μαντζάκος προτείνει νὰ τεθῇ τὸ ζήτημα. Ἄν εἶνε ἀναγκαῖα ἡ διδασκαλία τοῦ ὀρησκευτικοῦ μαθήματος: προλαμβάνει δὲ νὰ εἴπῃ ὅτι αὐτὸς θεωρεῖ αὐτὴν ἀναγκαιοτάτην.

Ὁ κ. Λιακόπουλος λέγει ὅτι δέον νὰ διαιρεθῇ τὸ ζήτημα εἰς τὰ μέρη του, διότι εἶνε διφυές. Καὶ ἀφ' ἑνὸς μὲν νὰ συζητηθῇ τί τὸ διδασκτέον τοῖς παισὶν ἐν τῷ σχολείῳ καὶ πῶς τοῦτο διδασκτέον καὶ τοῦτο νὰ συζητηθῇ ὡς ἐπιδεκτικὸν συζητήσεως, ἐξ αὐτοῦ δὲ δύναται νὰ προκύβῃ τὸ καλὸν τῆς μορφώσεως τοῦ νέου.

Τὸ δὲ περὶ ἠθικῆς μορφώσεως μέρος τοῦ ζητήματος φρονεῖ ὅτι εἶνε ματαιοπονία νὰ συζητηθῇ, καθόσον ἡ ἠθικὴ μόρφωσις τοῦ νέου ἐξαρτᾶται ἀπὸ μυρίων περιστάσεων, ἥτοι ἐκ τῆς ἠθικῆς καταστάσεως καὶ τῶν διδασκάλων καὶ τῶν γονέων καὶ τῆς κοινωνίας μεθ' ἧς ἔρχεται εἰς συνάφειαν ὁ νέος καὶ ἐξ αὐτῆς ἔτι τῆς ἠθικῆς καταστάσεως τῶν ἀρχόντων τῆς πολιτείας.

Ὁ κ. Ἀργυριάδης ἀπαντῶν πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ κ. Μαντζάκου προταθέντα εἶπεν ὅτι οἱ ἀποτελοῦντες τὸν Σύλλογον ἑταῖροι, τοῦλάχιστον οἱ πλείστοι τούτων εἰσὶν ἐνεργαῖ ἐν τῇ διδασκαλίᾳ πρόσωπα διωρισμένα ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως, διδάσκουσι δὲ ἐν τοῖς παιδευτηρίοις κατὰ πρόγραμμα μαθημάτων ὁρισμένον καὶ ἀνεγνωρισμένον ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως. Ὅθεν φρονεῖ ὅτι δὲν εἶνε ἐπιτετραμμένον νὰ εἴπωσιν ἐν τῇ συνελεύσει ὅτι δὲν

εἶνε ἀναγκαῖον τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ μάθημα, ἀλλ' ὀφείλουσι νὰ ποιῶσι πίστην ἐφαρμογὴν τῶν κεκανονισμένων μαθημάτων ἐν τῇ ἑαυτῶν διδασκαλίᾳ· καὶ ἄρα δὲν δύνανται νὰ ἀποφανθῶσιν ὑπὲρ ἢ κατὰ ἐπὶ οὐδενὸς μαθήματος διδασκομένου νῦν ἐν τοῖς παιδευτηρίοις, ἀλλὰ μόνον τὸν τρόπον τὸν τοιόνδε ἢ τοιόνδε τῆς διδασκαλίας δύνανται νὰ συζητήσωσιν.

Ὁ κ. Πολίτης λέγει ὅτι οὐδόλως πρέπει νὰ περιορισθῇ ὁ Σύλλογος εἰς τὰς συζητήσεις του ἐκ τῶν λόγων, οὓς ἀνέφερεν ὁ κ. Ἀργυριάδης. Ἔργον τοῦ Συλλόγου εἶνε νὰ ἐξεύρῃ καὶ ὑποδείξῃ καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Κυβέρνησιν τὰς ἐπενεκτέας μεταρρυθμίσεις καὶ βελτιώσεις εἰς τὰ προγράμματα τῶν μαθημάτων. Τούτων οὕτω λεχθέντων ὁ κ. πρόεδρος ἔθετο εἰς ψηφοφορίαν τὴν πρότασιν τοῦ κ. Σπαθᾶκη, οὕτω «Πῶς πρέπει νὰ γίνηται ἐν τῷ σχολείῳ ἡ ὀρησκευτικὴ καὶ ἐθνικὴ μόρφωσις τῶν Ἑλληνοπαίδων;» ἡ δὲ συνέλευσις παρεδέχθη ταύτην καὶ ἀπεφάσισεν ἵνα τεθῇ ὡς βᾶσις τῶν γενησομένων συζητήσεων.

Ἐν τῇ Γ' εἰδικῇ συνελεύσει τῆς 5 Δεκεμβρίου πρῶτος δὲ λαβὼν τὸν λόγον ὁ κ. Γ. Μανοῦσος εἶπεν ὅτι εἰς τὴν ἠθικὴν τῶν ἑλληνοπαίδων μόρφωσιν τέσσαρες παράγοντες ἀπαιτοῦνται, ὁ οἶκος, τὸ σχολεῖον, ἡ ἐκκλησία, ἡ πολιτεία. Καὶ ἐν μὲν τῷ οἴκῳ οὐ μόνον ἡ μήτηρ καὶ ὁ πατὴρ ἐνσπείρουσιν εἰς τὰς καρδίας καὶ ἐμπνέουσιν εἰς τὰς ψυχὰς τῶν παίδων τὴν ἠθικὴν μόρφωσιν, ἀλλὰ καὶ οἱ οἰκεῖοι καὶ αὐτοὶ οἱ ὑπηρέται, μεθ' ὧν κατ' ἀνάγκην συγχρωτίζονται καὶ συναναστρέφονται ἀδιαλείπτως σχεδὸν οἱ παῖδες ἐπιρρεάζουσι τὰ μέγιστα ἐπὶ τῆς τοιαύτης ἢ τοιαύτης μορφώσεως τῶν παίδων, ἀνάγκη ἄρα ἵνα ἐφιστᾶται μεγάλως ἡ προσοχὴ τῶν γονέων ἐπὶ τοῦ ἠθικοῦ τῶν οἰκείων καὶ τῶν ὑπηρέτων. Ἐν δὲ τῷ σχολείῳ πλὴν τῆς κανονικῆς διδασκαλίας, ἣτις δέον νὰ εἶνε ἐποικοδομητικὴ ἐπὶ τοῦ ἠθικοῦ τοῦ παιδός, ἀνάγκη πρὸς τούτοις, ἵνα ὁ διδάσκων ἢ τύπος καὶ ὑπογραμμὸς διὰ τοῦ παραδείγματος τοῦ καὶ τοῦ ἀνυποκρίτου ἠθικοῦ του, τῆς εὐλικρινοῦς αὐτοῦ γλώσσης καὶ τῆς πατρικῆς μερίμνης, ἣν δέον νὰ λαμβάνῃ ἐπὶ τῆς μορφώσεως τῆς καρδίας τῶν μαθητῶν του. Εἰς δὲ τὴν ἐκκλησίαν οὐ μόνον νὰ ἄγωνται οἱ παῖδες εἰς τὴν θεῖαν λειτουργίαν τακτικῶς, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐρμηνεύωνται αὐτοῖς τὰ θεῖα ῥήματα, ἵνα ἀνυψῶται ὁ νοῦς τοῦ παιδὸς πρὸς τὸν Δημιουργὸν τοῦ παντός, ὡς πρὸς τὸν οὐράνιον αὐτοῦ Πατέρα, καὶ τέλος ἡ πολιτεία αὐτῇ δέον ν' ἀναλάβῃ μείζονα φροντίδα καὶ διὰ τοῦ διορισμοῦ παιδονόμων, οἵτινες νὰ ἐπιβλέπωσι τὴν ἐκτὸς τοῦ σχολείου συμπεριφορὰν τῶν νέων, διὰ δὲ τῆς ἐπιβλέψεως ταύτης ἀδύ-

νατον εἶνε νὰ μὴ προφυλαχθῇ τὸ ἦθος τῶν νέων ἀπὸ τῶν ἀτοπιῶν, εἰς
θς φύσει ἡ νεκρὰ ἡλικία ἐστὶν εὐεπίφορος.

Εἶτα ὁ κ. Σκορδέλης λαβὼν τὸν λόγον εἶπε τοιαῦτα: Τὸ ὑπὸ συζήτη-
σιν ζήτημα, προϋτάθῃ, διότι παρετηρήθῃ ἡ τοῖς πᾶσι καταφανὴς οὐσα
χαλάρωσις εἰς τε τὰ ὀρησκευτικὰ συναισθήματα τῶν νέων, καὶ εἰς τὸ ἦ-
θος· ἐνῶ, νῦν πολλῶ, πλείονα ὀρησκευτικὰ μαθήματα διδάσκονται ἐν τοῖς
σχολαίοις οἱ νέοι ἢ εἰς προγενεστέρους χρόνους, ἐν τούτοις τὸ ὀρησκευ-
τικὸν συναισθημα ἦν κατὰ πολὺ ἀκραιότερον καὶ πολὺ ἰσχυρότερον ἐπέ-
δρα ἐπὶ τοῦ ἡθους τῶν ἀνθρώπων. Ἀπέβλεπεν ἄρα τὸ ζήτημα εἰς τὴν
διδασκαλίαν κυρίως, ἐπιζητοῦν, ἵνα αὕτη ἐπιδρῇ ὡς οἶόν τε μάλιστα εἰς
τὸ ἦθος τῶν παιδῶν.

Ἡ παιδαγωγική, εἶπεν ὁ κ. Σκορδέλης, ἔργον ἔχει κύριον νὰ κατα-
στήσῃ τὸ γιγνώσκειν δύνασθαι καὶ πράττειν· πῶς δὲ τοῦτο θὰ ἐπιτευ-
χθῇ; Ὅ,τι συμβαίνει, εἶπεν, εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς γεωγραφίας, π.
χ. ὡς πρὸς τοῦτο, πολὺ πλεονεχέει καὶ δύναται νὰ συμβῇ εἰς τὰ μα-
θήματα τὰ ἀφορῶντα εἰς τὸ ἦθος τῶν παιδῶν· ἦθος δὲ ἀληθὲς δὲν δύ-
ναι νὰ ὑπάρξῃ ἄνευ θεωρίας καὶ καθόσον πηγὴ τῆς ἀρετῆς εἶνε ἡ θεω-
ρητικὴ διδασκαλία· ἡ ἀρετὴ εἶναι ἐπιστήμη, ἡ δὲ πράξις ἐφαρμογὴ τῆς
ἐπιστήμης. Διὰ τοῦτο εἰς τὴν θέσιν τοῦ ζητήματος συνάπτεται ἡ θεωρία,
ἥτοι ἡ θεωρητικὴ διδασκαλία, ἥτις δίδει τὰς ἠθικὰς πεποιθήσεις, ἀλλ'
αἱ πεποιθήσεις αὗται πρέπει νὰ ἦνε ἐνεργοί, ἐμφανιζόμενοι εἰς πράξεις.
Ἀλλ' ἡ ἐν γένει ὀρησκευτικὴ μόρφωσις γίνεται δι' ἡμᾶς ἰσοδύναμος τῇ
χριστιανικῇ ὀρησκευτικῇ μορφώσει, ἡ τοιαύτη δὲ ὀρησκευτικὴ μόρφω-
σις εἰς τὴν συνείδησιν ἡμῶν εἶνε ἡ αὐτὴ τῇ ἠθικῇ μορφώσει. Τὸ ζήτημα
λοιπὸν εἶνε πῶς πρέπει νὰ γίνηται ἡ ὀρησκευτικὴ διδασκαλία, ὥστε ἐκ-
ταύτης νὰ προκύπτῃ τὸ ἐπιδιωκόμενον ἀποτέλεσμα, ἥτοι νὰ παράγῃται
ἡ ἠθικὴ μόρφωσις τῶν παιδῶν;

Ὁ κ. Σκορδέλης ἀποκρινόμενος εἰς τὴν ἐρώτημα τοῦτο λέγει, ἵνα ἡ
ὀρησκευτικὴ διδασκαλία ἐπιτυχχάνῃ τοῦ σκοποῦ αὐτῆς, καὶ μὴ προσ-
κτῶνται οἱ μαθηταὶ δι' αὐτῆς πρὸς τὰς γνώσεων μόνον, ἀλλ' ἵνα δύνη-
ται αὕτη νὰ ἐντυποῖ ἔχνη ἀνεξάλειπτα εἰς τὴν ψυχὴν τῶν παιδῶν, ἀ-
νάγκη νὰ γίνηται ἄλλως ἢ ὡς συνήθως γίνεται. Ἦτοι πρέπει νὰ ἐφαρ-
μόζηται ἐν τῇ διδασκαλίᾳ ἐκεῖνο, ὑπερ ἡ διδακτικὴ ὀνομάζει χρῆσιν ἡ
πρακτικὴν ἐφαρμογήν. Νὰ ἐρωτᾶται π. χ. ὁ μαθητὴς ὑπὸ τοῦ διδασκά-
λου τί ἐπραξεν, ὅτε εὗρέθῃ εἰς θέσιν ὁμοίαν τῆς διὰ τοῦ διδαχθέντος μα-
θήματος περιγραφείσης, ἢ τί, θὰ ἐπραττεν ἢ τί δύναται νὰ πράξῃ εἰς

ὁμοίαν τινὰ περίστασιν κτλ. Τοῦτο δὲ μετ' ἐνδιαφέροντος πάντοτε γινό-
μενον καὶ ὑπὸ τοῦ παραδείγματος τοῦ διδάσκοντος ἐνισχυόμενον, συντε-
λεῖ τὰ μέγιστα εἰς τὴν μόρφωσιν τοῦ ἡθους τοῦ μαθητοῦ.

Χωρήσας δ' ὁ κ. Σκορδέλης εἰς τὰ κατ' ἕναστον τῆς ἐφαρμογῆς τῆς δι-
δασκαλίας διὰ διαφορῶν παραδειγμάτων ἀπέδειξε πῶς συστηματοποιοῦν-
ται αἱ ἠθικαὶ πεποιθήσεις καὶ διαμορφοῦται τὸ ἦθος. Κατέδειξε δὲ ἡλα-
δῇ πῶς εἶνε δυνατόν αἱ γνώσεις, αἱ προσκτώμεναι ὑπὸ τῶν μαθητῶν ἐν
τῷ σχολείῳ, νὰ μὴ μένωσιν ἀπ. λατ γνώσεις, ἀλλὰ ν' ἀφομοιωθῶνται εἰς
ἦθος. Ὑπεστήριξε διὰ μακρῶν τὴν ἠθοποιητικὴν δύναμιν τῆς θείας Γρα-
φῆς, ἥτοι τῆς Παλαιᾶς καὶ Νέας Διαθήκης καὶ συνεπέρανεν ὅτι ἀναγ-
κίως πρέπει νὰ διδάσκηται αὕτη κατὰ τὸν προστήκοντα τρόπον ἐν ταῖς
διαφόροις βαθμοῖσι τῆς ἐκπαιδεύσεως. Ἐκ τῆς διηγήσεως ἱστορημάτων
φύσει ἔλκεται ὁ παῖς, καὶ δὴ ἐκ τῆς ἀφελείας τῆς ἱερᾶς ἱστορίας οὐ μόνον
τέρπεται, ἀλλὰ καὶ ἠθικοποιεῖται διὰ τοῦτο κατὰλληλότητι πρὸς
ἠθικοποίησιν ἐστὶν ἡ διδασκαλία τῆς παλαιᾶς Διαθήκης. Ὡσαύτως ἀδιαμ-
φισβητήτου ὠφελείας πρὸς τοὺς νέους εἶνε ἡ διδασκαλία τῆς Νέας
Διαθήκης, ἥτοι τοῦ ἱεροῦ εὐαγγελίου, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐξιστορεῖται ὁ βίος
τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅστις παρέσχεν ἑαυτὸν τύπον τελειότητος καὶ παρά-
δειγμα ὕψιστον ἀρετῆς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους. Ὡσαύτως ἡ ἐκκλησιαστικὴ
ἱστορία, ὡς πᾶσα ἱστορία ἐν γένει, εἶνε μάθημα ἀναγκασιότατον καὶ ἐπα-
γωγικώτατον εἰς διαμόρφωσιν τοῦ ἡθους· διότι ἐν αὐτῇ ἐξιστορεῖται ἡ
διάδοσις καὶ ἡ πρόοδος τοῦ χριστιανισμοῦ διὰ μέσου ἀγρίων διωγμῶν
καὶ φανατικῶν αἱρέσεων. Ἰσως τινὲς διαφιλονικοῦσιν, εἶπεν ὁ κ. Σκορ-
δέλης, τὴν χρησιμότητα τῆς διδασκαλίας τῆς Κατηχήσεως· νομίζει ὅμως
ὅτι δὲν ἔχουσι δίκαιον. Διότι φρονεῖ ὅτι ὀρησκευτικὸν συναισθημα δὲν
γεννᾶται μόνον ἐκ τῆς ἀπλῆς ἀφηγήσεως τῶν ἱερῶν λεγομένων μαθημά-
των, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς συναισθήσεως τῆς ἀδυναμίας τοῦ ἀνθρώπου ἀπέ-
ναντι τοῦ μεγαλείου τοῦ Παντοδυνάμου Θεοῦ καὶ ἐκ τῆς ταπεινώσεως
τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἐξαρτήσεως αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ· τὸ δὲ συναί-
σθημα τῆς ταπεινώσεως εἶνε τὸ ἐναντίον τῆς φιλαυτίας, ἥτοι τοῦ ἐγωῦ-
σμοῦ. Εἰς τοῦτο δὲ κυρίως συνίσταται ἡ διαφορὰ τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τοῦ
Θεοῦ, εἰς τὸ συναισθημα τῆς ἐξαρτήσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τοῦ Θεοῦ.
Ἡ δὲ πρόνοια τοῦ Θεοῦ γεννᾷ τὸ συναισθημα τῆς εὐγνωμοσύνης, ἥτις
εἶνε αὐτὴ ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη ὑπὸ ἄλλαν μορφήν. Τὸ ὀρησκευτικὸν
συναίσθημα λοιπὸν γεννᾶται οὕτω διὰ τῆς διδασκαλίας τῆς Κατηχήσεως.
Ἡ θεωρητικὴ ἄρα διδασκαλία δὲν δύναται νὰ μὴ ὑπάρξῃ καὶ διὰ τοῦτο

δὲν δυνάμεθα μόνον διὰ τῆς πρακτικῆς νὰ λύσωμεν τὸ ζήτημα. Ἐχομεν ἀνάγκην ἵνα μεταδώσωμεν εἰς τοὺς παῖδας γνώσεις τῆς θεωρίας, ἥτοι τῆς διδακτικῆς, οὐχὶ βεβαίως τῆς μεταφυσικῆς· ἡ δὲ θεωρία θέλει γίνεσθαι ἀναλόγως τῶν γνώσεων τοῦ παιδός, ἵνα ἀναπτύξωμεν τὸ χρησιανικὸν ὀρησκευτικὸν συναίσθημα· οὕτω δὲ φθάνομεν εἰς τὴν ὀρησκευτικὴν διδασκαλίαν.

Τοιαῦτα εἰπόντος τοῦ κ. Σκορδέλης δ. κ. Γ. Δέρβος Γεν. γραμματεὺς τοῦ Συλλόγου λαβὼν τὸν λόγον εἶπε τοιαῦτα: Ὁ κ. Σκορδέλης ὁμιλήσας περὶ τῆς παρ' ἡμῖν ἐπικρατούσης ἐλλείψεως τοῦ ὀρησκευτικοῦ συναισθήματος, εἰ καὶ σήμερον περισσοτέρα ὀρησκευτικὴ διδασκαλία ὥς λέγει γίνεταί, παρέλιπε νὰ εἴπῃ, πόθεν προέρχεται ἡ ἐλλείψις αὕτη. Ἀνάγκη λοιπὸν νὰ ἐξετασθῶσι τὰ αἷτια τῆς καταπτώσεως τοῦ ὀρησκευτικοῦ τούτου συναισθήματος. Πρὸς τοῦτο δὲ πρέπει κατ' ἀντιπαράβολον νὰ ἐξετασθῇ ἱστορικῶς τὸ ζήτημα· ν' ἀνατρέξωμεν δηλαδὴ εἰς τὰ ἀρχαία ὀρησκεύματα καὶ πρὸ πάντων εἰς τὸ ἐλληνικὸν καὶ Ῥωμαϊκὸν· διότι ἐν αὐτοῖς θέλομεν εὗρεῖ ὁμοίαν περίστασιν καταπτώσεως τοῦ ὀρησκευτικοῦ συναισθήματος ἐξ ὁμοίων αἰτίων, ἅτινα παρατηροῦνται καὶ σήμερον παρ' ἡμῖν. Ἐξετάζων δὲ ὁ κ. Δέρβος ἐν πρώτοις τὸ ἀρχαῖον ἐλληνικὸν ὀρησκεῦμα λέγει, ὅτι τοῦτο ἐπλάσθη ὑπὸ τῶν ποιητῶν, τῶν καὶ θεολόγων καλουμένων, Ἡσιόδου καὶ Ὀμήρου, καὶ περιεβλήθη ὑπ' αὐτῶν δι' ὠραίων καὶ μεγαλοπρεμῶν μύθων, εἰς οὓς ἐπίστευον οἱ Ἕλληνες· ὅτε ὅμως ἀνεφάνη ἡ σχολή, τῶν αἰομένων φιλοσόφων εἶναι, ἥτοι τῶν Σοφιστῶν, ἐπικουρείων καὶ τῶν λοιπῶν, οἵτινες ἐπεθύμουν νὰ καταστρέψωσι τὸ ἐλληνικὸν ὀρησκεῦμα καὶ νὰ εἰσγάγωσιν εἰς τὸν ἐλληνικὸν λαὸν τὴν ἀθεΐαν, ἀπιστίαν, ἀδιαφορίαν, ὕλισμὸν, τότε ἀντεπεξῆλθε κατ' αὐτῆς ἐτέρα σχολή τῶν ὄντων φιλοσόφων, ἥτοι τῶν Πλατωνικῶν, Ἀριστοτελικῶν, Στωϊκῶν, οἵτινες καθορῶντες, ὅτι ἔθνος ἔνευ ὀρησκείας δὲν δύναται νὰ ὑπάρχῃ, ἐπομένως χρηστοὶ καὶ ἀγαθοὶ πολῖται ἄνευ ὀρησκευτικῶν ἰδεῶν, ἐζήτησαν νὰ καταστήσωσι τὸ ἐλληνικὸν ὀρησκεῦμα σεμνότερον, πνευματικώτερον, καρποφορώτερον. Οὕτω λ. χ. ὁ Πλάτων ἔλαβε τὰ ἐν τοῖς μύθοις τῶν Ἑλλήνων ἐμπεριεχόμενα σπέρματα ἀληθείας καὶ ἀνέπτυξεν αὐτὰ οὐ μόνον θεωρητικῶς, ἀλλὰ καὶ πρακτικῶς ἐπὶ τῷ σκοπῷ νὰ καταστήσῃ τοὺς Ἕλληνας χρηστοὺς καὶ ἀγαθοὺς πολῖτας. Ἀνέπτυξε τὴν ἰδέαν περὶ Θεοῦ, ὡς ἀγαθοῦ, θεωρητικῶς καὶ ἐζήτην νὰ τὴν πραγματοποιήσῃ διὰ τοῦτο ἐδίδασκεν, ὅτι ὕψιστον, ἀγαθὸν τοῦ ἀνθρώπου εἶνε, πῶς νὰ ἐξισωθῇ πρὸς τὸ ἀπόλυτον ἀγαθόν. Ἐ-

πίσης περὶ ἀθανασίας ψυχῆς κτλ. Οὕτω καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐδίδαξε καθ' ὅσον ἰδέας περὶ Θεοῦ, περὶ ψυχῆς, περὶ ἠθικῶν ἀρετῶν. Ἐπίσης οἱ Στωϊκοὶ. Αὐσχυρῶς ἐπεκράτησε τῆς σχολῆς ταύτης ἡ ὀλιστικὴ σχολή καὶ ἐξέλειπε τὸ ὀρησκευτικὸν αἶσθημα τῶν Ἑλλήνων καὶ μετ' αὐτοῦ ἐφθίνε καὶ ἐμαραινέτο καὶ τὸ ἔθνος. Εἰς τὸν μακροχρόνιον τοῦτον οὐκ ὀλίγον συνετέλεσε καὶ ἡ ἐλληνικὴ πολιτεία. Εἶναι δὲ ἱστορικὸν γεγονὸς, ὅτι ἐνόςω ἡ ἐλληνικὴ πολιτεία ἐφρόντιζε περὶ τῆς καθ' ἑσστηκυίας τῶν Ἑλλήνων πίστεως καὶ περὶ τῆς ἠθικοποιήσεως τῶν πολιτῶν διὰ τοῦ Ἀρείου Πάγου, ἐπὶ τοσαῦτον καὶ τὸ ὀρησκευτικὸν συναίσθημα διετηρεῖτο ἀκμαῖον καὶ ζωηρόν. Ὅτι δὲ αὕτη ἐπάύσατο μερικυῶντα καὶ ἐπέτρεπε νὰ διαδίδωνται εἰς τὸν ἐλληνικὸν λαὸν ὀλιστικαὶ θεωρίαι, τότε καὶ τὸ ὀρησκευτικὸν συναισθημα κατέπεσε. Εἶτα ὁ κ. Δέρβος διηλθεν ἐν συντόμῳ τὰ τῆς ὀρησκείας τῶν Ῥωμαίων εἰπόν, ὅτι οἱ Ῥωμαῖοι ἐλάτρευον ἠθικὰς ἐννοίας κατ' ἀρχάς, ἥτοι τὴν ἀρετήν, τὴν εὐσέβειαν, τὴν πίστιν καὶ ὑπὲρ τούτων τῶν ἠθικῶν ἐννοιῶν ἱδρυοὺς ναοὺς καὶ βωμοὺς καὶ προσέφερον θυσίας. Ἐκ τούτων ἐννοιῶν ἀπέρρεον αἱ ἀποφάσεις τῶν ἱδρυτῶν καὶ νομοθετῶν τῆς Ῥώμης, διὰ τοῦτο παρὰ τοῖς Ῥωμαίοις ἦσαν κράτος καὶ ὀρησκεία ἀλλήλθενδε καὶ ἀχώριστα. Τὴν στενὴν τάχυν συνῆδον ὑπεστήριζον ἀποφάσεις τῆς Γερουσίας, θεσπίσματα τῶν μεγάλων ἀρχιερέων καὶ διδασκαλία κατεδιδόκετο. Ὅταν δὲ ἡ μάντευς. Πᾶσα ξένη ὀρησκεία καὶ διδασκαλία κατεδιώκετο. Ὅταν δὲ ἡ ἐλληνικὴ φιλοσοφία εἰσῆλθον εἰς τὴν Ῥώμην, ἡ πίστις τῶν Ῥωμαίων διεσαλεύθη. Τὰ ὕλικά συστήματα φιλοσόφων τινῶν ὑπερίσχυσαν ἐν τῇ Ῥώμῃ καὶ ὁ ὕλισμὸς κατέστρεψεν τὰ ἀγνὰ ὀρησκευτικὰ συναισθήματα τῶν Ῥωμαίων, τῆς πολιτείας ἀδιαφορούσης. Μετὰ δὲ ταῦτα ἐζήτησεν ὁ κ. Δέρβος τὰ παρ' ἡμῖν συμβαλλόντα καὶ εὗρίσκει καταστρεπτικὴν τὴν τακτικὴν ἐκείνων, οἵτινες ζητοῦσι νὰ καταρρίψωσι τὴν ὀρησκείαν καὶ τὸ ὀρησκευτικὸν συναίσθημα, εἰσάγοντες ὀλιστικὰς θεωρίας, χωρὶς νὰ ἐννοήσωσιν, ὅτι σὺν τῇ παρακμῇ τῆς ὀρησκείας παρακμάζει καὶ φθίνει τὸ ἔθνος καὶ διαφθείρονται οἱ πολῖται. Οἱ διδάσκαλοι δὲ κληθέντες νὰ μορφώσωσι ὀρησκευτικῶς καὶ ἠθικῶς τοὺς παῖδας ἀποτυγχάνουσιν εἰς τοῦτο ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον πρῶτον ἕνεκα τῆς ἀδιαφορίας τῶν ἐκάστοτε κυβερνήσεων πρὸς τὴν πάτριον ἡμῶν ὀρησκείαν. Τὸ ἔργον τῶν διδασκάλων ἀνατρέπεται, εἶπε, ὑπὸ πολλῶν ἀντιπιπτόντων. Τὰ σατυρικά φύλλα καὶ ἄλλα παραλυσίας συγγράμματα, μυθιστορήματα κτλ. ἅτινα κυκλοφοροῦσι τόσον ἀνεξέλεγκτα ὑπὸ τῆς Ἀρχῆς καὶ ἅτινα διαδίδουσιν ἰδέας καὶ ἀντιὀρησκευτικὰς καὶ διαφθορὰς ἐμπλέουσιν καὶ ἅτινα μετὰ χαρὰς ἀναγινώσκον-

ται ὑπὸ τῶν μαθητῶν συντελοῦσι τὰ μέγιστα εἰς τὴν χαλάρωσιν τοῦ τε θρησκευτικοῦ συναισθήματος καὶ τῶν ἁγνῶν ἡθῶν τῶν Ἑλληνοπαίδων. Δεύτερον, διότι δὲν ὑπάρχουσι πανταχοῦ εἰδικοί διδάσκαλοι τῶν ἱερῶν, οἵτινες δύνανται ἐδραίας θρησκευτικὰς πεποιθήσεις νὰ ἔχωσι καὶ νὰ ἐμπνέωσιν εἰς τοὺς παῖδας αὐτὰς μετὰ πλείονος ἐνθουσιασμοῦ, ἢ ἐκεῖνοι, εἰς οὓς τὰ ἱερὰ μαθήματα ἀνατίθενται ὡς ἐπουσιώδη νὰ διδάξωσι. Διὰ ταῦτα ἡ Σ. Κυβέρνησις ὀφείλει νὰ συντελέσῃ τὸ καθ' ἑαυτὴν εἰς τὸ ἔργον τῆς θρησκευτικῆς καὶ ἡθικῆς μορφώσεως, εἰς τὴν θέλῃ νὰ διατηρηθῇ τὸ θρησκευτικὸν συναισθημα ζωντὸν καὶ ἁκμαῖον καὶ νὰ μὴ ἐκλείπῃ ὁσημέραι· διότι ἄνευ αὐτοῦ οὐδέποτε δύναται νὰ ἔχῃ καλοὺς πολίτας. Ὡς πρὸς δὲ τὴν διδασκαλίαν τῶν ἱερῶν μαθημάτων προτείνει νὰ συσταθῇ ἐπιτροπεία ἐκ Θεολόγων καὶ Παιδαγωγῶν, ἵνα κανονίσωσι τὰ ὅρια, καθ' ἃ δέον νὰ συνταχθῶσι κατάλληλα διδακτικὰ βιβλία.

Μετὰ τὸν κ. Δέρβον ἐπαναλαβὼν τὸν λόγον ὁ κ. Σκορδέλης εἶπεν εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἐν τῇ ὁμιλίᾳ του δὲν ἐξήτασε τὰ αἷτια τῆς χαλάρωσεως τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος, δὲν συμφωνεῖ ὅμως ὅτι διὰ τῶν παιδονόμων καὶ τῆς ἀστυνομίας θὰ δυνηθῶμεν νὰ μορφώσωμεν τὴν νεολαίαν καὶ νὰ κρατύνωμεν τὸ θρησκευτικὸν αὐτῆς συναισθημα. Ὁ διδάσκαλος δὲ τόσον ἀσθενὴς φαινόμενος ἐν τῷ ἔργῳ του, δύναται ἐκπληρῶν εὐσυνειδήτως μετὰ τοῦ προσήκοντος ζήλου τὸ καθήκον του, τὸ πᾶν νὰ κατορθώσῃ ὡς πρὸς τὴν ἡθικὴν μόρφωσιν τῶν νέων καὶ τὴν ἐπίρρωσιν τοῦ θρησκευτικοῦ αὐτῶν συναισθήματος.

ΑΠΟΓΡΑΦΙΚΟΙ ΠΙΝΑΚΕΣ

ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

	Γυμνάσια	Καθηγηταί	Ἐπαρχία	Ἑλλ. σχολ.	Διδάσκ.
Ἀθηνῶν	6	60	Ἐκ μεταφορᾶς	15	57
Αἰγίου	1	7	Νομ. Φθιώτιδος		
Ἀργυροπολίου	1	10	καὶ Φωκίδος		
Ἄρτης	1	4	Λοκρίδος	5	9
Βόλου	1	7	Παρνασσίδος	3	8
Δημητσάνης	1	2	Δωρίδος	3	5
Ζακύνθου	1	8	Φθιώτιδος	7	9
Καλαβρύτων	1	3	Εὐρυτανίας	5	8
Καλομῶν	1	8	Τριχωνίας	2	4
Κερκύρας	1	9	Ναυπακτίας	3	5
Κορίνθου	1	6	Μεσολογγίου	4	9
Λαμίας	1	7	Βάλτου	2	4
Λαρίσης	1	10	Βονίτσης	3	4
Λευκάδος	1	8	Κορινθίας	5	10
Μεσολογγίου	1	7	Ναυπλίας	2	4
Ναυπλίου	1	7	Ἀργολίδος	1	4
Πατρῶν	2	14	Ἰδρας καὶ		
Πειραιῶς	1	8	Τροιζηνίας	2	7
Πύργου	1	6	Σπετσῶν καὶ		
Σπάρτης	1	7	Ἑρμιονίδας	2	8
Σύρου	1	9	Κυθήρων	2	5
Τρικυκίων	1	5	Καλαβρύτων	8	10
Τριπόλεως	1	7	Αἰγιαλείας	2	7
Χαλκίδος	1	7	Πατρῶν	3	9
			Ἠλείας	6	13
Τὸ ὅλον	30	226	Ὀλυμπίας	4	6
Ἐπαρχία	Ἑλλ. σχολ.	Διδάσκ.	Τριφυλίας	6	10
Ἀττικῆς	6	41	Πυλίας	4	8
Αἰγίνης	1	3	Μεσσηνίας	3	8
Μεγαρίδος	4	6	Καλαμῶν	4	10
Θηβῶν	1	3	Λακεδαιμόνος	13	15
Λεβαδείας	3	4	Οἰτύλου	5	8
Εἰς μεταφορὰν	45	57	Εἰς μεταφορὰν	127	264